राज्य प्रशिक्षण धोरण

ज्येष्ठ नागरिक शासन कायदा व धोरण

संदर्भ साहित्य

भाग - १

२०१८-१९

निर्मिती
राज्य प्रशिक्षण नियोजन व मूल्यमापन यंत्रणा
यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी
(यशदा), पुणे

राज्य प्रशिक्षण धोरण

ज्येष्ठ नागरिक शासन कायदा व धोरण

संदर्भ साहित्य

भाग - १

२०१८-१९

निर्मिती
राज्य प्रशिक्षण नियोजन व मूल्यमापन यंत्रणा
यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी
(यशदा), पुणे

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	विषय	पृष्ठ क्र.
१.	ज्येष्ठ नागरिकांसाठीचे राष्ट्रीय धोरण १९९९	१ ते १०
२.	राज्याचे ज्येष्ठ नागरिक धोरण (भाग-१) मसुदा -२००४	११ ते १३
३.	ज्येष्ठ नागरिक कायदा (इंग्रजी) २००७	१४ ते २५
४.	आई-वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांच्या चरितार्थ व कल्याणासाठी अधिनियम- २००७	२६ ते ३०
५.	महाराष्ट्र शासन राजपत्र-असाधारण भाग-०४ आई-वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांच्या चरितार्थ व कल्याणासाठी नियम-२०१०	३१ते ५०
६.	शासन निर्णय-शासनाचे सर्वसमावेशक ज्येष्ठ नागरिक धोरण(९ जुलै २०१८)	५१ते ६५
७.	महिलांचे कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण अधिनियम २००५-२००६	६६ते १०३

ज्येष्ठ नागरिकांसाठीचे राष्ट्रीय धोरण

१९९९

सौजन्य – अरुण रोडे, अध्यक्ष, FESCOM, महाराष्ट्र

✻ ज्येष्ठ नागरिकांसाठी राष्ट्रीय धोरण ✻

१. पार्श्वभूमी (Background)

लोकसंख्येचा कल (Demographic Trends)

१) लोकसंख्या वाढीचा कल पाहता माणसाचे सरासरी आयुर्मान वाढत चालले आहे. स्त्रिया पुरुषांपेक्षा जास्त वर्षे जगतात असे आढळते.

२) सरासरी आयुर्मान वाढत असल्यामुळे ६० पेक्षा जास्त वय असणाऱ्या ज्येष्ठांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. १९०१ मध्ये ६० ओलांडलेले ज्येष्ठ नागरिक १२ दशलक्ष होते. १९९१ मध्ये ही संख्या २० दशलक्ष झाली आहे. १९९९ मध्ये हा आकडा ५७ दशलक्षांपर्यंत पोचला असून २०१३ मध्ये ज्येष्ठांची संख्या १०० दशलक्षांवर जाईल असा अंदाज आहे.

३) पुढील दशकामध्ये ज्येष्ठ नागरिकांची संख्या २५ दशलक्षांनी वाढेल असे वाटते.

४) १९९१ ज्या जनगणनेनुसार ६० ते ६९ ह्या वयोगटातील (young old or not so old) ज्येष्ठ ३६ दशलक्ष आणि ८० वर्षांच्या पुढील ज्येष्ठ (older old or very old) ६ दशलक्ष होते. यात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. यापुढे ६० ते ७९ वयोगटातील ज्येष्ठ कार्यक्षम असतील.

५) एकूण लोकसंख्येपैकी साठी ओलांडलेल्यांमध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुष संख्येने अधिक आहेत.

६) जोडीदाराच्या निधनानंतर जगणाऱ्यांमध्ये मात्र पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची संख्या जास्त आहे.

ध्वन्यार्थ (Implications)

७) लोकसंख्येतील ज्येष्ठांच्या वाढत्या संख्येचा कल पाहता त्यांच्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या कामांची कल्पना येते.

८) लोकसंख्येच्या वाढीतील बदलासमवेत सामाजिक आणि आर्थिक बदलही घडत गेले त्यापैकी काही बदल चांगल्या स्वरूपाचे आहेत तर काही काळजी करण्याजोगे आहेत.

९) साठी ओलांडलेल्या व्यक्ती ह्या मध्यम किंवा उच्चवर्गातल्या असून आर्थिकदृष्ट्या बऱ्या असतील. त्यांच्यामध्ये कार्यक्षमता तसेच उच्च शैक्षणिक आणि व्यावसायिक पात्रता असणार आहे.

१०) काळजी करावी लागेल असाही एक वर्ग असणार आहे. समाजरचनेतील होणारा बदल लक्षात घेता, सर्वांचीच मुले आपापल्या पालकांची काळजी घेतील असे वाटत नाही.

११) औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, शिक्षण, बदलती समाजपद्धती, इत्यादी कारणांमुळे ज्येष्ठांना विशेषत: त्यांतील स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणात सहाय्य लागणार आहे.

आदेश (Mandate)

१२) भारतीय संविधानाने ४१ व्या कलमान्वये, आपल्या आर्थिक कुवतीनुसार ज्येष्ठांना सहाय्य करण्याचा आणि त्यांच्या हक्कांचे रक्षण करण्याचा आदेश दिला आहे.

१३) गेल्या दोन दशकांत युनायटेड नेशन्स या संघटनेने ज्येष्ठांबद्दल बरीच चर्चा जागतिक पातळीवर केली. ठराव केले. पुढील कार्यक्रमांचे मार्गदर्शनही केले.

१४) ज्येष्ठांसाठीचे राष्ट्रीय धोरण असावे अशी मागणी अनेक वर्षांपासून होत होती. त्याप्रमाणे हा आराखडा तयार करण्यात आला आहे. या आराखड्याच्या आधारे राज्य शासन आणि सेवाभावी संस्थांना आपले कार्य करणे सुलभ होईल.

२. राष्ट्रीय धोरणाचा आराखडा (National Policy Statement)

१५) या धोरणान्वये ज्येष्ठांना दिलासा देण्यात आला आहे. त्यांना सन्माननीय, अर्थपूर्ण आणि शांततामय जीवनाचे आश्वासन दिले आहे.

१६) आर्थिक संरक्षण, शारीरिक काळजी, निवारा, कल्याणकारी योजना आदि गोष्टी शासनातर्फे बघितल्या जातील.

१७) ज्येष्ठांप्रती शासनाचे धोरण सक्रीय असेल. स्त्रियांची विशेष काळजी घेण्यात येईल.

१८) साठी ओलांडल्यानंतरही ह्या व्यक्ती कार्यरत राहतील अशी शासनाची भावना आहे.

१९) नव्या आणि ज्येष्ठांच्या पिढीतील समन्वयाची समाजरचना असावी असे शासनाचे मानणे आहे. ज्येष्ठांची काळजी त्यांच्या कुटुंबाने घ्यावी असेही शासन मानते.

२०) ज्येष्ठ नागरिक हा समाजाचा ठेवा आहे. त्यांचा समाजाला मोठा उपयोग होणार आहे.

२१) ज्येष्ठ नागरिक ही एक मोठी शक्ती आहे. त्यांच्या संबंधीत बाबींमध्ये ते निर्णय घेऊ शकतील असा शासनाचा विश्वास आहे.

२२) या धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी मोठ्या प्रमाणावर निधी लागणार आहे. त्या त्या राज्यातील शासनाने समाजातील अन्य संस्था, व्यक्ती आणि कुटुंबांच्या सहाय्याने हे कार्य करावयाचे आहे.

२३) समाजातील, जातीजमातींमधील, आर्थिक, शारीरिक, सांस्कृतिक भेदाभेद दूर करून ज्येष्ठांना सेवा उपलब्ध करून देणे जरुरीचे आहे. ग्रामीण भागातील ज्येष्ठांसाठी जादा प्रयत्न करावे लागतील.

३. मध्यस्थी आणि कुशल कृतीची प्रमुख क्षेत्रे (Principal Areas of Intervention and Action Strategies)

आर्थिक संरक्षण (Financial Security)

२४) ज्येष्ठांसाठी आर्थिक संरक्षण महत्त्वाचे आहे. भारतातील १/३ लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली असताना आर्थिक संरक्षणाचा प्रश्न महत्त्वाचा बनतो. या सर्वांचा विचार करून धोरणात्मक पाऊल टाकण्यात येईल.

२५) निवृत्तीवेतन मिळाल्यास ज्येष्ठांना मोठे सहाय्य मिळणार आहे. जानेवारी १९९७ च्या आकडेवारीनुसार २.७६ दशलक्ष ज्येष्ठांना निवृत्तीवेतन मिळत होते. हे दारिद्र्य रेषेखालील सगळ्यांना मिळेल हे उद्दीष्ट राहील. तसे प्रयत्न होतील. भ्रष्टाचारास प्रतिबंध करून विनाविलंब निवृत्तीवेतन देणे जरुरीचे आहे.

२६) सार्वजनिक तसेच खाजगी नोकरदार सर्वांना निवृत्तीवेतन कार्यक्षमतेने देण्याचा प्रयत्न राहील. पतीच्या निधनानंतर विधवा स्त्रियांना सर्व सुविधा तत्परतेने देण्याबाबत विशेष लक्ष पुरविले जाईल.

२७) निवृत्तीवेतनाचे निकष सर्व गरजांचा विचार करून वाढवले पाहिजेत. खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्वांनी या योजनेत सहभागी होऊन आर्थिक योगदान दिले पाहिजे. पेन्शन फंडाची योग्य निगराणी राखली जाईल.

२८) करआकारणीसंदर्भातील धोरण आखताना ज्येष्ठांचे प्रश्न विचारात घेऊन त्यांना जास्तीत जास्त सवलती दिल्या पाहिजेत.

२९) बचतींचे दीर्घकालीन फायद्याच्या दृष्टीने नियोजन केले जाईल. तरुणांना वृद्धापकाळी सुरक्षितता मिळण्याच्या दृष्टीने प्रवृत्त केले जाईल.

३०) निवृत्तीपूर्व नियोजन करण्यास सहाय्य केले जाईल.

३१) सेवानिवृत्ती नंतर अर्थार्जन करण्यासाठी सहाय्य केले जाईल. तसे कार्यक्रम आखण्यात येतील. त्यांच्या मार्गातील अडथळे दूर करण्यात येतील.

३२) जे वृद्ध पालक स्वत:चा निर्वाह करू शकत नाहीत अशांना त्यांच्या मुलांनी सांभाळावे यासाठी राज्य सरकारांनी कायदे करावेत म्हणून प्रोत्साहन देण्यात येईल.

आरोग्य निगा व पौष्टिक अन्न सुविधा (Helth Care and Nutrition)

३३) वाढत्या वयानुसार ज्येष्ठांना छोटेमोठे आजार होऊ शकतात त्यासाठी त्यांची काळजी घ्यायला हवी.

३४) ज्येष्ठांच्या आरोग्य सुविधांचा प्रथम विचार केला जाईल. गोरगरीब ज्येष्ठांना अल्प दरात आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्यात येतील. राज्य शासन, सेवाभावी संस्थांमार्फत हे काम केले जाईल.

३५) सार्वजनिक आरोग्य सुविधा प्राथमिक आरोग्य सुविधांवर आधारित असतील.

३६) आरोग्य विमा योजनेस प्राधान्य दिले जाईल. ह्यासारख्या सर्वांना परवडेल अशा योजना करण्यासाठी अनेक सवलती दिल्या जातील.

३७) विश्वस्त संस्था, सेवाभावी संस्था आणि धर्मादाय संस्थांना, अर्थसहाय्य, करसवलती, कमी दराने जमीन देऊन त्याद्वारे गोरगरीबांना औषधोपचारासाठी प्रोत्साहन देण्यात येईल.

३८) खाजगी औषधोपचारात नवनवीन पद्धती वापरण्यात येत आहेत. खाजगी डॉक्टरांनी वृद्धांना कमी दरात औषधोपचार करावे असे त्यांना सांगण्यात येईल.

३९) वृद्धांना विनाविलंब उपचार द्यावेत आणि त्यासाठी स्वतंत्र सेवा उपलब्ध करून द्यावी असे सार्वजनिक दवाखान्यांना सांगण्यात येईल.

४०) वृद्धांच्या आरोग्य-निगेसंबंधीचे शिक्षण सर्व संबंधितांना देण्यात येईल. गरीब-वृद्धांना मोफत औषधे आणि सेवा मिळण्यासाठी हॉस्पिटल्सना स्वतंत्र कल्याणनिधी (Welfare Fund) स्थापन करण्यास प्रोत्साहन देण्यात येईल. वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये जरावैद्यिकीसंबंधी सवलती देण्यात येतील.

४१) आजारी वृद्धांना दुर्धर रोगांमध्ये शासन, सेवाभावी संस्था आदिंद्वारे सहाय्य करण्यात येईल.

४२) वार्धक्यासंबंधीच्या वैद्यकीय विभागास सहाय्य करण्यात येईल.

४३) वृद्धांना उपयुक्त आहार मिळण्यासाठी त्यांच्या कुटुंबियांना शिक्षण देण्यात येईल.

४४) निरोगी वृद्धत्त्व (Healthy Ageing) या संकल्पनेचा प्रचार करण्यात येईल.

४५) आरोग्यासंबंधीचे शिक्षण विविध प्रचार माध्यमांद्वारा सर्वांना देण्यात येईल.

४६) मानसिक आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येईल. त्यासंबंधी माहिती आणि मार्गदर्शन करण्यात येईल.

४७) अर्थसहाय्य, प्रशिक्षण, अनेक सवलती देऊन सेवाभावी संस्थांना वृद्धसेवा करण्यास प्रोत्साहित करण्यात येईल.

निवारा (Shelter)

४८) निवारा ही मानवाची अत्यंत मूलभूत गरज आहे. शहरी व ग्रामीण भागातील कमी उत्पन्न असणाऱ्या वर्गासाठी १० टक्के घरे आणि घरांसाठी जमीन राखून ठेवली जाईल. सरकारी इंदिरा आवास योजना आणि इतर योजनांनाही हा नियम लागू होईल. गृहबांधणी, खरेदी, दुरुस्ती यांसाठी सहज कर्ज उपलब्ध होतील आणि त्यांचे परतीचे हप्तेही जड असणार नाहीत.

४९) ज्येष्ठांच्या उतारवयातील प्रकृतीस, त्यांच्या सहज हालचालींस सोयिस्कर अशा गृहनिवास योजना राबविल्या जातील. तेथे दुकाने, समाजकेंद्रे, बागा आदिंच्या सुविधा जवळच असतील.

५०) भोजन, कपडे धुणे, करमणूक केंद्रे अशा आणि अन्य सेवा असणाऱ्या गृहनिर्माण केंद्रांना प्रोत्साहन दिले जाईल.

५१) ज्येष्ठांना सुरक्षित व आरामदायी जीवनास उपयुक्त घरे बांधण्याचे प्रशिक्षण, आर्किटेक्ट, शहर नियोजक यांना देण्यात येईल.

५२) ज्येष्ठ नागरिक आणि त्यांच्या कुटुंबियांना, सार्वजनिक सुरक्षितता आणि अपघात टाळण्यासंबंधीचे प्रशिक्षण दिले जाईल.

५३) आवाजाचे प्रदुषण, पर्यावरणातील प्रदुषण यांचा दुष्परिणाम मुलांवर आणि ज्येष्ठांवर होतो. हे टाळण्यासंबंधी नियम केले जातील आणि त्यांची कठोरपणे अंमलबजावणी केली जाईल.

५४) ज्येष्ठांच्या तक्रारींबाबत प्राधान्याने विचार करून त्यांना कसलाही त्रास, अडवणूक होणार नाही हे पाहिले जाईल.

शिक्षण (Education)

५५) शिक्षण, प्रशिक्षण आणि माहिती या बाबतीतील सर्व गरजांकडे लक्ष दिले जाईल.

५६) ज्येष्ठ नागरिकांच्या बाबतीत उपलब्ध शिक्षण-संधींना उत्तेजन दिले जाईल. त्यात भेदाभेद केला जाणार नाही.

५७) दोन पिढ्यांमधील संबंध दृढ होऊन एकमेकांना सहाय्यकारी होतील अशा प्रकारचे शैक्षणिक कार्यक्रम आयोजित केले जातील. ज्येष्ठांच्या अनुभवाचा, ज्ञानाचा पुढील पिढीला फायदा मिळेल अशा योजना आखण्यात येतील.

५८) वार्धक्याच्या प्रक्रिया वगैरेसंबंधी माहिती सर्वांना करून दिली जाईल.

कल्याणकारी योजना (Welfare)

५९) गरीब, अपंग, निराधार, आजारी आणि ज्यांना कुटुंबियांचा आधार नाही अशांसाठी कल्याणकारी योजना केल्या जातील.

६०) सेवाभावी संस्थांनीही ज्येष्ठांसाठी कार्यक्रम राबवावेत यासाठी त्यांना सहकार्य करण्यात येईल.

६१) सेवाभावी संस्थांनी वृद्धाश्रम बांधावेत यासाठी त्यांना अर्थसहाय्य करण्यात येईल.

६२) विरंगुळा केंद्रे, नागरिकांची विविध सेवा केंद्रे चालविणाऱ्या सेवाभावी संस्थांना प्रोत्साहन आणि सहकार्य दिले जाईल. ज्येष्ठांनी आपल्या जवळपास अनौपचारीक गट स्थापावेत यासाठी प्रोत्साहन देण्यात येईल.

६३) ज्येष्ठांसाठी कल्याणकारी निधी (Welfare Fund) स्थापन करण्यात येईल. त्यासाठी शासन, कंपन्या, विश्वस्त संस्था आदिंकडून निधी गोळा करण्यात येईल. या दात्यांना करात सवलती दिल्या जातील.

६४) कल्याणकारी सेवांसाठी शासन, सेवाभावी संस्था आणि खाजगी क्षेत्रातील संस्थांच्या सहकार्याची आवश्यकता आहे.

जीव आणि मालमत्ता संरक्षण (Protection of Life and Property)

६५) गुंडगिरी पासून वृद्धांना संरक्षण देण्यात येईल. 'इंडियन पीनल कोड' मध्ये जरूर ते बदल करून त्याचप्रमाणे भाडे नियत्रण कायद्यातही बदल करून ज्येष्ठांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यात येईल.

६६) या कामात सेवाभावी संस्था तसेच ज्येष्ठांच्या संस्थांचे सहकार्य घेण्यात येईल.

६७) ज्येष्ठ पती-पत्नी, एकाकी वृद्ध यांना पोलिस यंत्रणेमार्फत संरक्षण मिळेल. दूरध्वनी मार्फत नातेवाईक, मित्र, शेजारी यांच्याशी संबंध ठेवण्यासंबंधी मार्गदर्शन करण्यात येईल.

६

४. कृतीची अन्य क्षेत्रे (Other Areas of Action)

६८) शासनातर्फे ओळखपत्रे, प्रवास-भाडे सवलती, आसन आरक्षण यांसाठी सहकार्य, वाहनात सहज चढ-उतार करता येईल अशा सोयी, रस्त्यांवर झेब्रा क्रॉसिंग, गॅस आणि दूरध्वनीच्या दरांबाबत सवलत, सांस्कृतिक केंद्रे आणि करमणूक केंद्रांमध्ये सवलतीचे दर अशा अनेक सवलती ज्येष्ठांना देण्यात येतील.

६९) ज्येष्ठांच्या तक्रारींचे त्वरीत निराकरण करण्यासाठी खास यंत्रण असेल. फसवणूक, आर्थिक गुन्हे याबाबतीत ही यंत्रणा सहाय्य करेल.

७०) २००० साल हे 'ज्येष्ठ नागरिकांचे राष्ट्रीय वर्ष' असेल. विविध संघटनांच्या सहकार्याने ज्येष्ठांसाठीचे कार्यक्रम आखून ते पार पाडण्यात येतील. 'राष्ट्रीय ज्येष्ठ नागरिक दिन' साजरा करण्यात येईल.

७१) केंद्र आणि राज्य शासनाने दिलेल्या सोयी-सवलती आणि आर्थिक सूट यांचा वेळोवेळी विचार करून त्यात जरूर ते फेरबदल करून अंमलबजावणी केली जाईल.

५. सेवाभावी संस्था (Non-Governmental Organisations)

७२) ज्येष्ठांच्या वाढत्या संख्येला सुविधा पुरवणे शासनाला एकट्याला शक्य नाही. त्यासाठी सेवाभावी संस्थांच्या सहाय्याची जरूरी आहे.

७३) स्वयंसेवी संस्थांच्या प्रयत्नांना सहाय्य आणि पाठिंबा मिळेल. ज्येष्ठांना देण्याच्या सेवा आणि वार्धक्याच्या अन्य प्रश्नांवर सेवाभावी संस्थांशी सतत सुसंवाद राखला जाईल. त्यांना अर्थसहाय्य देऊन प्रोत्साहित केले जाईल.

७४) विश्वस्त संस्था, सेवाभावी संस्था, धार्मिक संस्था यांनी आपल्या सेवा क्षेत्रात वृद्ध सहाय्य योजना राबविण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहित करण्यात येईल.

७५) ज्येष्ठ नागरिकांनी त्यांच्या संघटना स्थापन करून सहकारी ज्येष्ठांना आपल्याकडील माहिती आणि संबंधांचा फायदा करून द्यावा. त्यासाठी ज्येष्ठांना प्रोत्साहन दिले जाईल.

७६) स्वयंसेवी कार्यक्रमांना प्रोत्साहन मिळेल. ज्येष्ठांच्या समस्यांसंबंधी स्वयंसेवकांना प्रशिक्षण दिले जाईल. घराबाहेर पडू न शकणाऱ्या ज्येष्ठांना सहाय्य करणाऱ्या स्वयंसेवकांना प्रोत्साहन दिले जाईल.

७७) कर्मचाऱ्यांच्या संघटना, मालकांच्या संघटना त्याचप्रमाणे व्यावसायिकांच्या संघटनांना वार्धक्याबाबतच्या प्रश्नांची माहिती आपल्या सभासदांना देऊन त्यांना सहाय्य करण्यासंबंधी आवाहन करण्यात येईल.

६. सुप्तशक्तीची जाणीव (Realising the Potential)

७८) साठी ओलांडलेले ज्येष्ठ नागरिक ही एक मोठी सुप्तशक्ती आहे याची जाणीव शासनाला आहे. ह्या शक्तीचा उपयोग करून घेण्यासाठी सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातील.

७९) ज्येष्ठ व्यक्ती विशेषत: स्त्रियांचा आपल्या घरामध्ये महत्त्वाचा वाटा असतो. ह्याची जाणीव त्यांच्या कुटुंबियांना करून देण्यात येईल. वृद्धांसाठी खास कार्यक्रम करून त्यांच्या ज्ञानाचा वारसा त्यांच्या नातवांपर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

७. कुटुंब (Family)

८०) भारतीय समाज रचनेत कुटुंबसंस्थेस मानाचे स्थान आहे. ज्येष्ठांना कुटुंबात सामाजिक सुरक्षितता मिळू शकते. वृद्ध आपल्या मुलांकडे राहतात. तेथे त्यांना भावनिक समाधान मिळते. म्हणून कुटुंब संस्थेला सहाय्य करण्यात येईल.

८१) कुटुंबातील सामंजस्याची भावना तरुणांमध्ये जोपसली जाईल असे कार्यक्रम करण्यात येतील. लग्न होऊन सासरी गेलेल्या मुलींनीही सामंजस्याने आपल्या पालकांना सहाय्य करण्याची जबाबदारी घ्यायला हवी यासाठी कायद्यात जरूर ते बदल करण्याचीही आवश्यकता आहे.

८२) शासनाने आपल्या धोरणान्वये, तरुण पिढीने ज्येष्ठांना आपल्या जवळ ठेवण्यासाठी, करसवलती वा अन्य सवलती देण्याबाबत विचार करण्यात येईल. सेवाभावी संस्थांना ज्येष्ठांच्या सेवांसाठी प्रोत्साहित करण्यात येईल. कुटुंबातील ताणतणाव दूर करण्यासाठी सल्ला, सेवा देण्यात येईल.

८. संशोधन (Research)

८३) वृद्धत्वासंबंधी संशोधन होणे जरूरीचे आहे. जरावैद्यक आणि वार्धक्यशास्त्र यांचा अभ्यास विद्यापीठे, महाविद्यालये आणि संशोधन संस्थांमध्ये होण्यासाठी केंद्रे सुरू केली जातील. कंपन्या, बँका आदिंना जरावैद्यक (Gereatrics) आणि वार्धक्यशास्त्राच्या (Gerontology) सखोल अभ्यासासाठी खास प्रयत्न करण्याची विनंती करण्यात येईल.

८४) वार्धक्यशास्त्राच्या संशोधनासाठी व्यासपीठ निर्माण केले जाईल. त्याद्वारे चर्चा, संवाद आणि माहितीची देवाणघेवाण करण्यात येईल.

८५) संशोधन, शिक्षण यासाठी राष्ट्रीय संस्था स्थापन करण्याची जरूरी आहे.

९. मानवबळ प्रशिक्षण (Training of Manpower)

८६) मानवबळ प्रशिक्षणाचे महत्त्व शासन जाणते. जरावैद्यकाचे शिक्षण देण्यासाठी महाविद्यालयांना सहाय्य केले जाईल आणि सेवाभावी संस्थांना प्रशिक्षण दिले जाईल.

८७) कायदामंडळे, न्यायसंस्था आणि अधिकारी वर्गासाठी ज्येष्ठांसाठीच्या कार्यक्रमांची जाणीव करून देण्याचे कार्याला सहाय्य केले जाईल.

१०. प्रसारमाध्यमे (Media)

८८) ज्येष्ठांच्या प्रश्नांसंबंधी आणि त्यांबद्दलच्या कार्यवाहीसाठी प्रसारमाध्यमांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. दोन पिढ्यांतील सामंजस्य आदिंसाठी प्रसाहमाध्यमांचे मोलाचे सहाय्य होणार आहे.

८९) वार्धक्याबद्दलच्या क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या व्यक्ती आणि प्रसारमाध्यमातील व्यक्ती यांच्यामध्ये परस्परसंबंध निर्माण करण्याच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या जातील.

११. राष्ट्रीय धोरणाची अंमलबजावणी (Implementation)

९०) राष्ट्रीय धोरणाचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार होण्यासाठी कृती योजना तयार करावी लागेल.

९१) या धोरणाची अंमलबजावणी झाल्यावर ज्येष्ठांच्या जीवनात मोठा फरक पडणार आहे. शासनाची, अन्य संस्था, व्यक्तींची ही महत्त्वाची जबाबदारी आहे.

९२) सामाजिक न्याय व मनुष्यबळ मंत्रालय (Ministry of Social Justice and Empowerment) ज्येष्ठ नागरिकांसाठीच्या धोरणाची कार्यवाही करण्यासाठी केंद्रबिंदू मंत्रालय (Nodal Ministry) म्हणून काम करणार आहे. ज्येष्ठ नागरिकांची कचेरी (Bureau of Older Persons) स्थापन केली जाईल. मंत्रालयातील समिती (Inter-Ministerial Committee) या धोरणाची कार्यवाही आणि प्रगती संबंधीच्या बाबी समन्वयित करील. राज्य शासने ज्येष्ठ नागरिकांची संचालक मंडळे (Directorate of Older Persons) स्थापन करतील.

९३) प्रत्येक मंत्रालय त्यांच्या संबंधीत विषयांसाठी पंचवार्षिक आणि वार्षिक कृती योजना (Five Year and Annual Actions Plans) तयार करेल. केंद्रीय अर्थमंत्रालय आणि नियोजन मंडळ त्याबाबत आर्थिक तरतूद करेल. या मंत्रालयांचे वार्षिक अहवाल वर्षातील प्रगतीविषयीची माहिती देतील.

९४) केंद्रबिंदू मंत्रालय दर तीन वर्षांनी राष्ट्रीय धोरणाच्या अंमलबजावणीचे सखोल परिक्षण करील. हे परिक्षण जनतेला पहावयास मिळेल (Public Document). राष्ट्रीय अधिवेशनात (National Convention) त्यावर चर्चा होईल. राज्य शासने आणि केंद्रशासीत प्रदेशही अशीच कार्यवाही करतील.

९५) ज्येष्ठ नागरिकांसाठीचे राष्ट्रीय सल्लागार मंडळ (National Council for Older Persons) स्थापन केले जाईल. सामाजिक न्याय आणि मनुष्यबळ मंत्रालयांचे मंत्री सल्लागार मंडळाचे प्रमुखपदी असतील. या मंडळात संबंधीत मंत्रालयांचे प्रतिनिधी असतील. पाच राज्यांचे प्रतिनिधीही या मंडळाचे फिरते सदस्य असतील. सेवाभावी संस्थाचे आणि अन्य तज्ञही या समितीत काम करतील.

९६) ज्येष्ठ नागरिकांची राष्ट्रीय संघटना (National Association of Older Persons — NAOPs) स्थापन करण्यात येईल. ही संघटना ज्येष्ठांसंबंधीच्या सर्व प्रश्नांत शासनाला सल्ला देईल. या संघटनेच्या राष्ट्रीय, राज्य आणि जिल्हा स्तरावर कचेऱ्या असतील. शासन राष्ट्रीय आणि राज्य स्तरावरील कचेऱ्यांना अर्थसहाय्य करेल. जिल्हा स्तरावरील कचेऱ्यांना राष्ट्रीय संघटन सहाय्य करेल. १५ वर्षे केंद्र शासन अर्थसहाय्य देईल. नंतर राष्ट्रीय संघटना स्वत:च खर्च करेल.

९७) राष्ट्रीय धोरणाच्या अंमलबजावणीचे कार्य पंचायत राज समित्यांनी करण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहित करण्यात येईल. जिल्हा स्तरावरील ज्येष्ठांच्या संदर्भात 'व्यासपीठ' (Forum) स्थापले जाईल. त्यात स्त्रियाही सहभागी होतील. ग्राम पंचायतीच्या 'सामाजिक न्याय समिती' (Social Justice Committees) ची मदत घेतली जाईल.

९८) ज्येष्ठ नागरिकांच्या राष्ट्रीय धोरणाच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी सार्वजनिक प्रशासकांमधील तज्ञांचे सहाय्य घेण्यात येईल.

राज्याचे ज्येष्ठ नागरिक धोरण

(भाग-०१)

मसुदा

२००४

सौजन्य – अरुण रोडे, अध्यक्ष, FESCOM, महाराष्ट्र

राज्याचे ज्येष्ठ नागरीक धोरण - २००४ (भाग-१) मसुदा

संयुक्त राष्ट्र संघाने सन १९९९ हे वर्ष ''आंतरराष्ट्रीय वयोवृध्द लोकांचे वर्ष'' म्हणून जाहीर केले. वयाच्या ६० वर्षावरील वयोवृध्द नागरीकांच्या लोकसंख्येच्या दृष्टीने भारताचा जगात ४ था क्रमांक लागतो. तो लवकरच चीननंतर दुसऱ्या क्रमांकावर येणार आहे. सद्यस्थितीत जगातील प्रत्येक ९ ज्येष्ठ नागरिकांपैकी एक ज्येष्ठ नागरिक भारतातील आहे.

अपुरे उत्पन्न, सामाजिक सुरक्षिततेचा अभाव, समाजात भूमिका न उरणे तसेच मोकळ्या वेळाचा सर्जनशिल वापर करण्याची संधी उपलब्ध नसल्यामुळे ज्येष्ठ नागरिकांना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. सन २००१ मध्ये भारतात वृध्द लोकांची संख्या जवळजवळ ७६ दशलक्ष इतकी होती. सदरहू वृध्द लोकसंख्या २०२१ पर्यंत १३७ दशलक्ष इतकी अपेक्षित आहे. या विषयाचे वाढते महत्व विचारात घेता सन १९९९ मध्ये केंद्र शासनाने ज्येष्ठ नागरिकांसाठी धोरण जाहीर केलेले आहे. सदर धोरणातील काही ठळक बाबी पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) आर्थिक सुरक्षा
२) आरोग्य पोषण आहार
३) निवारा
४) शिक्षण
५) कल्याण आणि संवेदनशिल समस्यांचे निराकरण
६) जीवन व मालमत्तेचे रक्षण
७) अशासकीय संस्थांची भूमिका
८) संशोधन / मनुष्यबल / प्रशिक्षण
९) प्रसार माध्यमांची भुमिका

भारताच्या संविधानातील अनुच्छेद ४१ मध्ये असे नमूद केले आहे की, राज्याने त्यांच्या आर्थिक क्षमता व विकासाच्या मर्यादेत राहुन, इतरांच्या बरोबर वयस्क व्यक्तिबाबतही कामाचा हक्क, शिक्षणाचा हक्क आणि सार्वजनिक मदत मिळण्यासाठी परिणामकारक तरतूद करावी म्हणून वयस्कर लोकांबाबत राज्य धोरण जाहीर करणे आवश्यक आहे. राष्ट्रीय धोरण विधानात नमूद केल्याप्रमाणे राज्य धोरण विधान पुढीलप्रमाणे असेल :

१) वृध्दांसाठी अडथळा विरहित प्रवेशाची तरतूद करणे या संकल्पनेचा विकास करणे.

२) ज्येष्ठ नागरिकांना सक्षम प्राधिकाऱ्यांमार्फत ओळखपत्र देणे. या कामी वृध्दांच्या कल्याणासाठी कार्यरत असलेल्या स्वयंसेवी संघटनांची मदत घेणे, ओळखपत्र देण्याची कार्यपध्दती सोपी करणे.

३) शासकीय संकुलात जागेचा सुट्टीच्या दिवशी वृध्दांना वापर करण्याची तरतूद करणे.

४) गृहनिर्माण, व्यापारी संकुलामध्ये वृध्दांसाठी सोयीसुविधा करण्याबाबत मार्गदर्शक तत्वे घालून देणे.

५) सार्वजनिक रूग्णालयामध्ये उपलब्ध परिस्थितीत वयोवृध्द रूग्ण कक्ष स्थापन करणे तसेच त्यांच्यासाठी स्वतंत्र खिडक्यांची व्यवस्था करणे.

६) वृध्द कल्याणाच्या कार्यक्रमावर देखरेख ठेवणे तसेच खाजगी संस्था (NGO) मार्फत राबविण्यात येत असलेल्या वृध्दाश्रम राज्य शासनाच्या मार्गदर्शक तत्वाप्रमाणे चालत असल्याबाबतची खात्री करण्यासाठी जिल्हा समाजकल्याण समितीस अधिकार प्रदान करणे.

७) वृध्दाश्रम चालविण्यासाठी केंद्र व राज्यशासनामार्फत मान्यता दिलेल्या संस्थामार्फत खालील कार्यक्रम राबविणे.

१) वृध्दांसाठी हेल्पलाईन, २) वृध्दापकाळासाठी प्रकल्प, ३) व्यावसायिक डे केअर सेंटर.

८) वृध्दापकाळातील आरोग्य शिक्षण कार्यक्रम राबविणे त्यासाठी प्रसारमाध्यमाचा वापर करणे. बहुविध शिस्तविषयक दृष्टीकोन ''कायाकल्प''.

१) मालमत्ता व घरांच्या विभागणीच्या प्रश्नांबाबत संवेदनशील असणे, मालमत्तेचे हस्तांतरण, मालमत्ता कर आणि अन्य संबंध प्रकरणे यांच्याशी संबंधीत प्रकरणे तत्परतेने निकाली काढणे अशा प्रकरणातील अनुचित व्यवहाराचा / जिल्हाधिकारी / शासनाने नियुक्त केलेले स्वतंत्र मंडळ यांचेकडून तपासणी केली जाईल.

२) दुर्लक्ष, अनुचित व्यवहार, हिंसा व परित्याग या प्रश्नांबाबत सावध असणे.

३) केंद्र शासन, राज्य शासन साहाय्यीत फिरत्या वैद्यकिय पथकामार्फत वृध्दांना प्राधान्याने उपचार सोयीसुविधा उपलब्ध करून देणे.

४) परिवहन, रेल्वे, महामंडळ, नगरपालिका इत्यादी यासारख्या वेगवेगळ्या विभागाकरिता वयोवृध्दांसाठी संवेदनशील कार्यक्रमांचे आयोजन.

५) वीज, दूरध्वनी, स्थानिक संस्थांकडून पाणीपुरवठा यासंबंधातील वृध्दांच्या घरगुती तक्रारींकडे प्राथम्याने सत्वर लक्ष देण्यात येईल.

६) वृध्दांसाठी दवाखाना, टपाल कार्यालय, बस व रेल्वे आरक्षण कार्यालय, विद्युत देयके भरणा केंद्र, दूरध्वनी देयके भरणा केंद्र या ठिकाणी स्वतंत्र संगा राहतील व त्यांना प्राध्यान्यक्रमाने सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येतील.

आरोग्य विषयक सुविधांसाठी चळवळ :

१) औषध निर्माण कंपन्यांबरोबर संपर्क साधून औषध पेढ्यांची निर्मिती करण्यात येईल. अशासकीय संघटनांच्या सहाय्याने गरीब व गरजू व्यक्तींना औषध प्रणालीद्वारे औषधांचा मोफत पुरवठा करून ही प्रणाली विकसित करण्यात येईल.

२) खाजगी व धर्मादाय रूग्णालयांमध्ये वृध्दांसाठी स्वतंत्र निधी / औषधी द्रव्ये / औषधपेढ्या / मोफत उपचार / मानसशास्त्रीय समुपदेशन इत्यादि बाबी असण्यासंबंधी उत्तेजन देण्यात येईल.

आर्थिक सुरक्षितता :

निवृत्ती वेतन, भविष्यनिर्वाह निधी, उपदान व इतर सेवानिवृत्ती विषयक लाभ सत्वर चुकते केले जातील आणि प्रशासकीय चुकांमुळे नियत सेवाबधी झालेल्या वयस्क व्यक्तींना त्यांच्या रकमा मिळण्यास त्रास होणार नाही याची राज्यसरकार खातरजमा करेल. या रकमांच्या प्रदानाच्या विलंबासाठी जबाबदारी निश्चित केली जाईल. नियत सेवावधी पूर्ण झालेल्या वयस्क व्यक्तींसाठी असलेली तक्रार निवारण यंत्रणा तत्पर, रास्त माणुसकीची वागणूक देण्याबाबतची खातरजमा करणारी असेल. याप्रकरणी विशेषतः विधवांकडे विशेष लक्ष दिले जाईल.

ज्येष्ठ नागरिक कायदा (इंग्रजी)

२००७

MINISTRY OF LAW AND JUSTICE
(LEGISLATIVE DEPARTMENT)

The following Act of Parliament received the assent of the President on the 29th December, 2007 and is herby published for general information:-

THE MAINTENANCE AND WELFARE OF PARENTS AND SENIOR CITIZENS ACT, 2007
No. 56 of 2007

(29 December 2007)

An Act to provide for more effective provisions for the maintenance and welfare of parents and senior citizens guaranteed and recognished under the Constitution and for matters connected therewith or incidental thereto.

BEit enacted by Parliament in the Fifty-eighth Year of the Republic of India as follows:-

CHAPTER-I

PRELIMINARY

1. (1) This Act may be called the Maintenance and welfare of Parents and Senior Citizens Act, 2007

   (2) It extends to the whole of India except the State of Jammu and Kashmir and it applies also it citizens of India outside India

   (3) It shall come into force in a State on such date as the State Government may, by notification in the Official Gazette, appoint

2. In this Act, unless the context otherwise requires,-

   (a) "children" includes son, daughter, grandson and grand-daughter but does not include a minor;

   (b) "maintenance" includes provisions for food, clothing, residence and medical attendance and treatment;

   (c) "minor" means a person who, under the provisions of the majority Act, 1875, is deemed not to have attained the age of majority;

   (d) "parent" means father or mother whether biological, adoptive or step father or step mother, as the case may be, whether or not the father or the mother is a senior citizen;

   (e) "prescribed" means prescribed by rules made by the State Government under this Act;

   (f) "property" means property of any kind, whether movable or immovable, ancestral or self acquired, tangible or intangible and includes rights or interests in such property;

   (g) "relative" means any legal heir of t he childless senior citizen who is not a minor and is in possession of or would inherit his property after his death;

   (h) "senior citizens" means any person being a citizen of India, who has attained the age of sixty years or above;

   (i) "State Government", relation to a Union territory, means the administrator thereof appointed under article 239 of the Constitution;

(j) "Tribunal" means the Maintenance Tribunal constituted under section 7.

(k) "welfare" means provision for food, health care, recreation centres and other amenities necessary for the senior citizens.

3. The provisions of this Act shall have effect notwithstanding anything inconsistent therewith contained in any enactment other than this Act, or in any instrument having effect by virtue of any enactment other than this Act.

CHAPTER-II

MAINTAINANCE OF PARENTS AND SENIOT CITIZENS

4. (1) A senior citizen including parents who is unable to maintenance himself from his own earning or out of the property owned by him, shall be entitled to make an application under section 5 in of parents and senior citizens case of-

(i) parents or grand-parent, against one or more of his children not being a minor;

(ii) a children senior citizen, against such of his relative referred to in clause (g) of section

(2) The obligation of the children or relative as the case may be, to maintain a senior citizen extends to the needs of such citizen so that senior citizen may lead a normal life.

(3) The obligation of the children to maintain his or her parent extends to the needs of such parent either father or mother or both, as the case may be, so that such parent may lead a normal life.

(4) Any person being a relative of a senior citizen and having sufficient means shall maintain such senior citizen provided he is in possession of the property of such citizen or he would inherit the property of such senior citizen: Provided that where more than one relatives are entitled to inherit the property of a senior citizen, the maintenance shall be payable by such relative in the proportion in which they would inherit his property.

5. (1) An application for maintenance under section 4, may be made-
(a) by a senior citizen or a parent, as the case may be; or

(b) if he is incapable, by any other person or organization authorized by him; or

(c) the Tribunal may take cognizance suo motu.

Explanation- For the purposes of this section "organization" means any voluntary association registered under the Societies Registration Act, 1860, or any other law for the time being in force.

(2) The Tribunal may, during the pendency of the proceeding regarding monthly allowance for the maintenance under this section, order such children or relative to make a monthly allowance for the interim maintenance of such senior citizen including parent is to pay the same to such senior citizen including parent as the Tribunal may from time to time direct.

(3) On receipt of an application for maintenance under subsection (1), after giving notice of the application to t he children or relative and after giving the parties an opportunity of being heard, hold an inquiry for determining the amount of maintenance.

(4) An application filed under sib-section (2) for the monthly allowance for the maintenance and expenses for proceeding shall be disposed of within ninety days from the date of the service of notice of the application to such person.

Provided that the tribunal may extend the same period, once for the maximum period of thirty days in exceptional circumstances for reasons to be recorded in writing.

(5) An application for maintenance under sub-section (1) may be filled against one or more persons:

Provided that such children or relative may implead the other person liable to maintain parent in the application for maintenance.

(6) Where a maintenance order was made against more than one person, the death of one of them does not affect the liability of other to continue paying maintenance.

(7) Any such allowance for the maintenance and expenses for proceeding shall be payable from the date of the order, or, if so ordered, from the dater of the application for maintenance or expenses of proceeding, as the case may be.

(8) If, children or relative so ordered fail, without sufficient cause to comply with the order, any such Tribunal may, for every breach of the order, issue a warrant for levying the amount due in the manner provided for levying fines, and may sentence such person for the whole, or any part of month's allowance for the maintenance and expenses of proceeding, as the case be, remaining unpaid after the execution of the warrant, to imprisonment for a team which may extend to one month or until payment if sooner made whichever is earlier:

Provided that no warrant shall be issued for the recovery of any amount due under this section unless application be made to the Tribunal to levy such amount within period of three months from the date on which it become due.

6. (1) The proceedings under section 5 may be taken against Jurisdiction and procedure any children or relative in any district-

   a. where he resides or last resided; or
   b. where children or relative resides.

(2) On receipt of the application under section 5, the Tribunal shall issues as process for procuring the presence of children or relative against whom the application is filed.

(3) For securing the attendance of children or relative the Tribunal shall have the power of a Judicial Magistrate of first class as provided under the Code of Criminal Procedure, 1973.

(4) All evidence to such proceedings shall be taken in the presence of the children or relative against whom an order for payment of maintenance is proposed to be made, and shall be recorded in the manner prescribed for summons cases:

Provided that if the Tribunal is satisfied that the children or relative against whom an order for payment of maintenance is proposed to be made is willfully avoiding service, or willfully neglecting to attend the Tribunal, the Tribunal may proceed to hear and determine the case ex parte.

(5) Where the children or relative is residing out of India, the summons shall be served by the Tribunal through such authority, as the Central Government may be notification in the official Gazette, specify in this behalf.

(6) The Tribunal before hearing an application under section 5 may, refer the same to a Conciliation Officer and such Conciliation Officer shall submit his findings within one month and if amicable settlement has been arrived at, the Tribunal shall pass an order to that effect.

Explanation.' For the purposes of this sub-section "Conciliation Officer" means any person or representative of an organization referred to in Explanation to sub-section (1) of section 5 or the Maintenance Officers designated by the State Government under subsection (1) of section 18 or any other person nominated by the Tribunal for this purposes.

7. (1) The State Government shall within a period of six months from the date of the commencement of this Act, by notification in Official Gazette, constitute for each Subdivision one or more. Tribunals as may be specified in the notification for the purpose of adjudication and decided upon the order for maintenance under section-5.

(2) The Tribunal shall be presided over by an officer not below the rank of Sub-Divisional Officer of the State.

(3) Where two or more Tribunals are constituted for any area, the State Government may, by general or special order, regulate the distribution of business among them.

8. (1) In holding any inquiry under section 5, the Tribunal may, subject to any rules that may be prescribed by the State Government in this behalf, follow such summary procedure as it deems fit.

(2) The Tribunal shall have all the powers of a Civil Court for the purpose of taking evidence on oath and of enforcing the attendance of witnesses and of compelling the discovery and production of documents and material objects and for such other purposes as may be prescribed; and the Tribunal shall be deemed to be a Civil Court for all the purposes of section 195 and Chapter XXVI of the Code of Criminal Procedure, 1973.

(3) Subject to any rule that may be made in this behalf, the Tribunal may, for the purpose of adjudicating and decided upon any claim for maintenance, choose one or more persons possessing special knowledge of any matter relevant to the inquiry to assist it in holding the inquiry.

9. (1) If children or relatives, as the case may be , neglect or refuse to maintain a senior citizen being unable to maintain himself, the Tribunal may, on being satisfied of such neglect or refusal, order such children or relatives to make a monthly allowance at such monthly rate for the maintenance of such senior citizen, as the Tribunal may deem fit and to pay the same to such senior citizen as the Tribunal may, from time to time, direct

(2) The maximum maintenance allowance which may be ordered by such Tribunal shall be such as may be prescribed by the State Government which shall not exceed ten thousand rupees per month.

10. (1) On proof of misrepresentation or mistake of fact or a change in the circumstances of any person, receiving a monthly allowance under section 9, for the maintenance or ordered under that section to pay a monthly allowance for the maintenance, the Tribunal may make such alteration, as it thinks fit, in the allowance for the maintenance.

(2) Where it appears to the Tribunal that, in consequence of any decision of a competent Civil Court, any order made under section 9 should be cancelled or varied, it shall cancel the order or, as the case may be, vary the same accordingly.

11. (1) A copy of the order of maintenance and including the maintenance order regarding expenses of proceedings, as the case may be, shall be given without payment of any fee to the senior citizen or to parent, as the case may be, in whose favour it is made and such order may be enforced by any Tribunal in any place where the person against whom it is made, such Tribunal on being satisfied as to the identify of the parties and the non-payment of the allowance, or as the case may be, expenses, due.

(2) A maintenance order made under this Act shall have the same force and effect as an order passed under Chapter IX of the Code of Criminal Procedure, 1973 and shall be executed in the manner prescribed for the execution of such order by that Code.

12. Notwithstanding anything contained in Chapter IX of the Code of Criminal Procedure 1973, where a senior citizen or a parent is entitled for maintenance under the said Chapter and also entitled for maintenance under the said Chapter and also entitled for maintenance under this Act may, without prejudice to the provisions of Chapter IX of the said Code, claim such maintenance under either of those Acts but not under both.

13. When an order is made under this Chapter, the children or relative who is required to pay any amount in terms of such order shall within thirty days of the date of announcing the order by the Tribunal, deposit the entire amount ordered in such manner as the Tribunal may direct.

14. Where any Tribunal makes an order for maintenance made under this Act, such Tribunal may direct that in addition to the amount of maintenance, simple interest shall also be paid at such rate and from such date not earlier than the date of making the application as may be determined by the Tribunal which shall not be less than five per cent and not more than eighteen per cent.:

Provided that where any application for maintenance under Chapter IX of the Code of Criminal Procedure, 1973 is pending before a Court at the commencement of this Act, then the Court shall allow the withdrawal of such application on the request of the parent and such parent be entitled to file an application for maintenance before the Tribunal.

15. (1) The State Government may, by notification in the Official Gazette, constitute one Appellate Tribunal for each district to hear the appeal against the order of the Tribunal:

(2) The Appellate Tribunal shall be presided over by an officer not below the rank of District Magistrate.

16. (1) Any senior citizen or a parent, as the case may be, aggrieved by an order of a Tribunal may, within sixty days from the date of the order, prefer an appeal to the Appellate Tribunal:

Provided that on appeal, the children or relative who is required to pay any amount in terms of such maintenance order shall continue to pay to such parent the amount so ordered, in the manner directed by the Appellate Tribunal:

Provided further that the Appellate Tribunal may, entertain the appeal after the expiry of the said period of sixty days, if it is satisfied that the appellant was prevented by sufficient cause from preferring the appeal in time.

(2) On receipt of an appeal, the Appellate Tribunal shall, cause a notice to be served upon the respondent.

(3) The Appellate Tribunal may call for the record of proceedings from the Tribunal against whose order the appeal is preferred.

(4) The Appellate Tribunal may, after examining the appeal and the records called for either allow or reject the appeal.

(5) The Appellate Tribunal shall, adjudicate and decide upon the appeal filed against the order of the Tribunal and the order of the Appellate Tribunal shall be final:

Provided that no appeal shall be rejected unless an opportunity has been given to both the parties of being heard in person or though a dully authorized representative.

(6) The Appellate Tribunal shall make an endeavour to pronounce its order in writing within one month of the receipt of an appeal.

(7) A copy of every order made under sub-section (5) shall be sent to both the parties free of cost.

17. Notwithstanding anything contained in any law, no party to a proceeding before a Tribunal or Appellate shall be represented by a legal practitioner.

18. (1) The State Government shall designate the District Social welfare or an officer not below the rank of a District Social welfare Officer, by whatever name called as maintenance Officer

(2) The Maintenance Officer referred to in sub-section (1), shall represent a parent if he so desires, during the proceedings of the Tribunal, or the Appellate Tribunal, as the case may be.

CHAPTER-III

ESTABLISHMENT OF OLD AGE HOMES

19. (1) The State Government may establish and maintain such number of old age homes at accessible places, as it may deem necessary, in a phased manner, beginning with at least one in each district to accommodate in such homes a minimum of one hundred fifty senior citizens who are indigent.

(2) The State Government may, prescribe a scheme for management of old age homes, including the standards and various types of services to be provided by them which are necessary for medical care and means of entertainment to the inhabitants of such homes.

Explanation- For the purposes of this section ,"indigent" means any senior citizen who is not having sufficient means, as determined by the State Government, from time to time, to maintain himself.

CHAPTER-IV

PROVISIONS FOR MEDICAL CARE OF SENIOR CITIZEN

20. The State Government shall ensure that.-

(i) The Government hospitals or hospitals funded fully or partially by the Government shall provide beds for all senior citizens as far as possible;

(ii) separate queues be arranged for senior citizens;

(iii) facility for treatment of chronic, terminal and degenerative diseases is expanded for senior citizens;

(iv) research activities for chronic elderly diseases and ageing expanded;

(v) There are earmarked facilities for geriatric patients in every district hospital dully headed by a medical officer with experience in geriatric care.

CHAPTER-V

PROTECTION OF LIFE AND PROPERTY OF SENIOR CITIZEN

21. The State Government shall, take all measures to ensure that-

(i) The provisions of this Act are given wide publicity through public media including the television, radio and the print, at regular intervals;

(ii) The Central Government and State Government Officers, including the police officers and the members of the judicial service, are given periodic sensitization and awareness training on the issues relating to this Act;

(iii) Effective co-ordination between the service provided by the concerned Ministries or Department dealing with law, home affairs, health and welfare, to address the issues relating to the welfare of the senior citizens and periodical review of the same is conducted.

22(1) The State Government may, confer such powers and impose such duties on a District Magistrate as may be necessary to ensure that the provisions of this Act are properly carried out and the District Magistrate may specify the officer, subordinate to him, who shall exercise all or any of the powers, and perform all or any of the duties, so conferred or imposed and the local limits within which such powers or duties shall be carried out by the officer as may be prescribed.

(2) The State Government shall prescribe a comprehensive action plan for providing of life and property of senior citizens.

23(1) Where any senior citizen who, after the commencement of this Act, has transferred by way of gift or otherwise, his property, subject to the condition that the transferee shall provide the basic amenities and basic physical needs to the transferor and such transferee refuses or fails to provide such amenities and physical needs, the said transfer of property shall be deemed to have been made by fraud or coercion or under influence and shall at the option f the transferor be declared void by the Tribunal.

(2) Where any senior citizen has a right to receive maintenance out of an estate and such estate or part thereof is transferred, the right to receive maintenance may be enforced against the transferee if the transferee has notice of the right, or if the transfer is gratuitous; but not against the transferee for consideration and without notice of right.

(3) If any senior citizen is incapable of enforcing the rights under sub-sections (1) and (2) action may be taken on his behalf by any of the organization referred to in Explanation to sub-section (1) of section 5.

CHAPTER-VI

OFFENCES AND PROCEDURE FOR TRIAL

24 Whenever, having the care or protection of senior citizen leaves, such senior citizen in any place with the intention of wholly abandoning such senior citizen, shall be punishable with imprisonment of either description for a term which may extend to three months or fine which may extend to five thousands rupees or with both.

25 (1) Notwithstanding anything contained in the Code of Criminal Procedure, 1973, every offence under this Act shall be cognizable and bailable.

(2) An offence under this Act shall be tried summarily by a Magistrate.

CHAPTER-VII

MISCELLANEOUS

26 Every officer or staff appointed to exercise functions under this Act shall be deemed to be a public servant within the meaning of section 21 of the Indian Penal Code.

27 No Civil Court shall have jurisdiction in respect of any matter to which any provisions of this Act applies and no injunction shall be granted by any Civil Court in respect of anything which is done or intended to be done by or under this Act.

28 No suit, prosecution or other legal proceeding shall lie against the Central Government, the State Governments or the local authority or any officer of the Government in respect of anything which is done in good faith or intended to be done in pursuance of this Act and any rules or orders made there under.

29 If any difficulty arises in giving effect to the provisions of this Act, the State Government may, by order published in the Official Gazette, make such provisions not inconsistent with the provisions of this Act, as appear to it to be necessary or expedient for removing the difficulty.

Providing that no such order shall be made after the expiry of a period of two years from the date of the commencement of this Act.

30 The Central Government may give directions to State Government as to the carrying into execution of the provisions of this Act.

31 The Central Government may make periodic review and monitor the progress of the implementation of the purposes of this Act by the State Governments.

32 (1) The State Government may, by notification in the Official Gazette, make rules for carrying out the purposes of this Act.

(2) Without prejudice to the generally of the foregoing power, such rules may provide for-

a. The manner of holding inquiry under section 5 subject such rules as may be prescribed under sub-section (1) of section 8;

b. The power and procedure of the Tribunal for other purposes under sub-section (2) of section 8;

c. The maximum maintenance allowance which may be ordered by the Tribunal under subsection (2) of section 9;

d. The scheme for management of old age homes, including the standards and various types of services to be provided by them which are necessary for medical care and means of entertainment to the inhabitants of such homes under sub-section (2) of section 19;

e. The powers and duties of the authorities for implementing the provisions of this Act, under sub-section (1) of section 22;

f. A comprehensive action plan for providing protection of life and property of senior citizens under sub-section (2) of section 22;

g. Any other matter which is to be, or may be prescribed.

(3) Every rule made under this Act shall be laid, as soon as may be after it is made, before each House of State Legislature, where it consists of two Houses or where such legislature consists of one House, before that House.

K.N. CHATURVEDI,
Secy. To the Govt. of India

२५

आई-वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांच्या चरितार्थ व कल्याणासाठी अधिनियम

२००७

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग
महाराष्ट्र शासन

सत्यमेव जयते

कायदे व नियम

Sr. Citizen - Parents Maintenance Act 57-2007

आई-वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांच्या चरितार्थ व कल्याणासाठी अधिनियम, 2007

(सन 2007 चा अधिनियम क्र 57)

महाराष्ट्र राज्याची ज्येष्ठ नागरिकांची अंदाजित लोकसंख्या एक कोटी इतकी आहे. कुटूंबात मिळणाऱ्या सोयी सुविधा, आधुनिक उपचार पध्दती, वैद्यकीय सुविधा, राहणीमान, सकस आहार व आरोग्याविषयी जागृती निर्माण झाल्यामूळे आयुर्मानात वाढ होत आहे. समाजामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्याने व रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्यामूळे तरुण वर्ग व्यवसाय, नोकरी निमित्ताने ग्रामीण भागातून शहराकडे व एका शहरातून दुसऱ्या शहराकडे स्थलांतरीत होत आहे. स्थलांतराच्या वाढत्या प्रमाणाबरोबरच विभक्त कुटूंब पध्दती रुढ होत आहे. छोटे कुटूंब, राहण्यासाठी छोटी जागा, इत्यादी कारणामूळे ज्येष्ठ नागरिकांच्या समस्यांमध्ये वाढ होत आहे. आर्थिक दुर्बलता, कमी वेतन, वाढती महागाई, यामूळे सुध्दा कौटूंबिक समस्यांमध्ये वाढ होत असून त्याचा अप्रत्यक्ष परिणाम ज्येष्ठ नागरिकांच्या पोषण व आरोग्यावर होत आहे. ज्येष्ठ नागरिक हा समाजाचा महत्वपूर्ण घटक असल्याने, ज्येष्ठ नागरिकांचे राहणीमान सुसह्य व्हावे, आरोग्याच्या सोयी सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात, त्यांच्या पालन पोषणाची जबाबदारी व ज्येष्ठ नागरिकांचे अधिकार यांची जाणिव समाजाला आणि त्यांच्या पाल्यांना होणे आवश्यक आहे. केंद्र शासनाने ज्येष्ठ नागरिकांच्या कल्याणासाठी, आई-वडील, ज्येष्ठ नागरिक यांच्या चरितार्थ व कल्याणासाठी अधिनियम, 2007, पारित केला आहे. सदरचा अधिनियम महाराष्ट्र राज्यात दिनांक 1 मार्च, 2009 पासून लागू करण्यात आला आहे. (अधिसुचना दिनांक 31 मार्च, 2009) ह्या कायद्याअंतर्गत ज्येष्ठ नागरिकांना त्यांचे पाल्यांकडून निर्वाह खर्च (Maintenance) देण्याची तरतुद आहे.

कलम 1 - या कायद्यास आई-वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांच्या चरितार्थ व कल्याणासाठी अधिनियम, 2007 असे संबोधण्यात येते. सदरचा कायदा जम्मु-काश्मिर वगळता संपुर्ण भारतातील ज्येष्ठ नागरिक व भारता बाहेरील, भारतीय ज्येष्ठ नागरिकांना लागू राहिल.

कलम-2- व्याख्या

मुले (Children), म्हणजे जे ज्येष्ठ नागरिकाची मुले-मुली यामध्ये मुलगा, मुलगी, नात, नातू यांचा समावेश आहे.

निर्वाह भत्ता (Maintenance) म्हणजे यामध्ये अन्न, कपडेलत्ते, निवारा, वैद्यकीय सोयी-सुविधा व उपचार याचा समावेश होतो.

पालक (Parents)- म्हणजे यामध्ये आई-वडील, नैसर्गिक पालक, दत्तक पालक, तसेच सावत्र वडील, सावत्र आई यांचा समावेश होतो.

मालमत्ता (Property) म्हणजे यामध्ये चल, अचल संपत्ती, स्व:कष्टार्जीत केलेली अथवा वारसा हक्काने प्राप्त झालेली संपत्ती.

ज्येष्ठ नागरिक (Senior Citizen) म्हणजे कोणतीही भारतीय स्त्रि व पुरूष व्यक्ति, ज्यांचे वय वर्षे 60 अथवा त्यापेक्षा जास्त आहे, त्यांना ज्येष्ठ नागरिक असे संबोधण्यात येते.

न्यायाधिकरण (Tribunal) म्हणजे या कायद्याचे कलम 7 अंतर्गत निर्वाहभत्ता निश्चित करण्यासाठी गठीत करण्यात आलेले न्यायाधीकरण

शीर्षस्थानी

कलम 4 - कायद्याचे कलम 4(1) प्रमाणे जे ज्येष्ठ नागरिक हे स्वतःच्या उत्पन्नामधून अथवा त्यांच्या मालमत्तेमधून, स्वतःचा चरितार्थ चालवू शकत नाहीत, अशा व्यक्तींना चरितार्थासाठी कलम-5, प्रमाणे निर्वाहभत्त्यासाठी संबंधीत जिल्ह्याचे सहाय्यक आयुक्त, समाज कल्याण, यांचेकडे अथवा संबंधीत जिल्हयातील, विभागाचे उपविभागीय अधिकारी(महसूल) तथा अध्यक्ष, "ज्येष्ठ नागरिक न्यायाधिकरण" यांचेकडे अर्ज दाखल करता येईल.

कलम 5 - निर्वाह भत्त्यासाठी करावयाचा अर्ज

स्वत: ज्येष्ठ नागरिक अथवा त्यांचे पालक यापैकी कोणीही

जर ज्येष्ठ नागरिक अर्ज करण्यास सक्षम नसेल तर त्यांनी प्राधिकृत केलेली कोणतीही व्यक्ति अथवा संघटना अर्ज करू शकते.

न्यायाधिकरण स्वत: (Suo Motu) अशा प्रकरणात दखल घेईल.

कलम 6 न्यायाधिकरणाचे कार्यक्षेत्र - या कायद्याअंतर्गत अपिलावरील सुनावणी ही अर्जदार हा ज्या ठिकाणी वास्तव्य करतो अथवा मुले, नातेवाईक ज्या कार्यक्षेत्रात वास्तव्य करतात अशा कोणत्याही न्यायाधिकरणाचे कार्यक्षेत्रात सुनावणी घेण्यात येईल.

कलम 7

ह्या कायद्यांतील कलम 7 (1) प्रमाणे हा कायदा अस्तित्वात आल्या पासून 6 महिन्यात राज्य शासन अधिसूचनेद्वारे जिल्ह्याच्या प्रत्येक उपविभागात एक अथवा त्यापेक्षा जास्त अशी न्यायाधिकरणे स्थापन करील.

7(2) प्रमाणे सदरचे न्यायानिधकरणावर अध्यक्ष म्हणून, "उपविभागीय अधिकारी" किंवा त्यापेक्षा कमी दर्जा नसलेल्या अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात येईल. निर्वाहभत्त्या संदर्भात प्राप्त झालेल्या तक्रारींवर कार्यवाही करण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्याच्या उप विभागासाठी "न्यायाधीकरण" गठीत करण्यात येईल. प्रत्येक विभागासाठी 'पिठासीन अधिकारी' म्हणून उपविभागीय अधिकारी (महसूल) यांची नियुक्ती करण्यात आली आहे.

ह्या कायद्यांतील कलम 7 (1) प्रमाणे हा कायदा अस्तित्वात आल्या पासून 6 महिन्यात राज्य शासन अधिसूचनेद्वारे जिल्ह्याच्या प्रत्येक उपविभागात एक अथवा त्यापेक्षा जास्त अशी न्यायाधिकरणे स्थापन करील.

7(2) प्रमाणे सदरचे न्यायानिधकरणावर अध्यक्ष म्हणून, "उपविभागीय अधिकारी" किंवा त्यापेक्षा कमी दर्जा नसलेल्या अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात येईल. निर्वाहभत्त्या संदर्भात प्राप्त झालेल्या तक्रारींवर कार्यवाही करण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्याच्या उप विभागासाठी "न्यायाधीकरण" गठीत करण्यात येईल. प्रत्येक विभागासाठी 'पिठासीन अधिकारी' म्हणून उपविभागीय अधिकारी (महसूल) यांची नियुक्ती करण्यात आली आहे.

कलम 8

कायद्यातील कलम 8(1) प्रमाणे प्राप्त झालेल्या अर्जावर, 'ज्येष्ठ नागरिक न्यायाधीकरणाकडे', सुनावणी घेवून त्याबाबत निर्णय घेण्यात येईल.

कलम 8 (2) प्रमाणे न्यायाधिकरणास, शपथेवर पुरावे दाखल करुन घेणे, साक्षीदार यांना सुनावणीसाठी उपस्थित राहण्यासाठी बाध्य करणे, कागदपत्रे दाखल करणे व त्याची खात्री करणे इत्यादी बाबत दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार (Power Of Civil Court) आहेत.

कलम 9

कलम 9(1) प्रमाणे ज्येष्ठ नागरिक यांची मुले, नातेवाईक अथवा पाल्य यांनी ज्येष्ठ नागरिकांची काळजी घेण्यास निष्काळजीपणा दाखविल्यास, नकार दिल्यास, तसेच ही बाब चौकशी नंतर सिध्द झाल्यास व निष्काळजीपणा करत असल्याचे, न्यायाधिकरणाचे मत झाल्यास, न्यायाधिकरणाला आदेशीत करेल.

कलम 9(2) प्रमाणे न्यायाधिकरण जास्तीत जास्त मासिक निर्वाहभत्ता निश्चित केल्याचे आदेशीत करेल, त[illegible] पाल्यांकडून देण्यात येणारी चरितार्थासाठी रक्कम रुपये 10,000/- प्रतीमहा पेक्षा जास्त असणार नाही.

शीर्षस्थानी

कलम 11 चरितार्थ आदेशाची अंमलबजावणी

कलम 11(1)(2) प्रमाणे निर्वाह न्यायाधिकरणाने पारीत केलेले आदेश, कोणतेही शुल्क न आकारता, ज्येष्ठ नागरिकांना मोफत देण्यात येतील. तसेच ज्यांच्या विरुध्द हे आदेश दिलेले आहे, त्यांना आदेश देऊन अंमलबजावणी करण्यासाठी सुचित करण्यात येईल.

कलम 11(2) या कायद्याअंतर्गत न्यायाधिकरणाने पारीत केलेला आदेश, हे गुन्हेगारी दंडसंहिता 1973 मधील प्रकरण 9 मध्ये दिलेल्या आदेशा इतकेच महत्त्वाचे व परिणामकारक असतील.

कलम 13 - न्यायाधिकरणाने चरितार्थ व कल्याणासाठी मंजूर केलेले आदेश व त्यामध्ये निर्देशित केलेली रक्कम आदेश पारित केल्याच्या दिनांकापासून 30 दिवसांत, मुले अथवा नातेवाईक यांनी ज्येष्ठ नागरिक यांना न्यायाधिकरणाच्या आदेशामध्ये नमुद केलेल्या सूचनांनुसार देणे बंधनकारक आहे.

कलम 15 - कलम 15(1)(2) प्रमाणे न्यायाधिकरणाच्या आदेशाविरूध्द अपिल दाखल करण्यासाठी, राज्य शासन अधिसूचनेद्वारे प्रत्येक जिल्ह्यात 1 अपिलीय न्यायाधिकरण,(Appellate Tribunal) स्थापन करेल. सदर अपिलिय न्यायाधिकरणाचे, अध्यक्ष म्हणून जिल्हाधिकारी यांच्या पेक्षा कमी दर्जा नसलेल्या अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करेल.

कलम 16 - कायद्याचे कलम 16(1) प्रमाणे न्यायाधिकरणाच्या आदेशाबाबत ज्येष्ठ नागरिकांचे अथवा पालकांचे समाधान न झाल्यास संबंधितांना, सदर आदेशाविरूध्द 60 (साठ) दिवसाचे आत "अपिलीय प्राधिकरणाकडे" अपिल दाखल करता येईल. तथापी न्यायाधिकरणाने निश्चित केलेला निर्वाहभत्ता की जो नातेवाईक यांनी ज्येष्ठ नागरिक यांना देणे अपेक्षित आहे व तसे आदेशित केलेले आहे, ती रक्कम ज्येष्ठ नागरिक यांना अपिलीय प्राधिकरणाचे आदेश होईपर्यंत देणे बंधनकारक राहिल.

कलम 17 कायदेशिर बाजू मांडण्याचा हक्क - या कायद्या अंतर्गत काहीही नमूद केले असले तरी पक्षकारांना न्यायाधिकरण किंवा अपिलीय प्राधिकरण यांचे समोर बाजू मांडण्यासाठी वकीलांमार्फत प्रतिनिधत्व करता येणार नाही.

कलम 18 - कायद्याच्या कलम 18(1) प्रमाणे राज्य शासन, जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी (सहाय्यक आयुक्त, समाज कल्याण) यांना अथवा त्यांच्यापेक्षा कमी दर्जा नसलेल्या अधिकाऱ्याची पदसिध्द निर्वाहअधिकारी (Maintenance officer) म्हणून नियुक्ती करेल.

कलम 19 - या कायद्याचे कलम 19 (1) प्रमाणे राज्य शासन प्रत्येक जिल्ह्यात सोयींच्या ठिकाणी ज्येष्ठ नागरिकांची संख्या विचारात घेऊन 150 क्षमतेचे सर्व सोईसुविधांनी युक्त असे प्रत्येक जिल्ह्यात कमीत कमी एक वृध्दाश्रम टप्प्या टप्प्याने स्थापन करील.

कलम 20 - ज्येष्ठ नागरिकांचे आरोग्य व वैद्यकिय देखभाली बाबत करावयाच्या उपाय योजना - राज्य शासन खात्री करील की

कलम 20(1) शासकीय दवाखाने, तसेच शासन मान्यता प्राप्त अनुदान तत्त्वावरील दवाखाने यामध्ये ज्येष्ठ नागरिकांसाठी बेडची सुविधा उपलब्ध करुन देतील.

कलम 20(2) हॉस्पिटल व दवाखाने या ठिकाणी जेष्ठ नागरिकांसाठी स्वतंत्र रांगांची व्यवस्था करण्यात येईल.

कलम 20(3) दुर्धर आजारावरील उपचार तसेच असाध्य आजार यावरील उपचार ज्येष्ठ नागरिकांना उपलब्ध करून देण्यात येतील.

कलम 20(4) जेष्ठ नागरिकांचे दुर्धर आजार तसेच वयोपरत्वे झीज (Degenerative) होणाऱ्या आजारांवर संशोधनात्क उपक्रम हाती घेण्यात येतील.

कलम 20(5) प्रत्येक हॉस्पिटल मध्ये वृध्दापकाळाचे (Geriatric) आजाराने ग्रस्त ज्येष्ठ नागरिकांसाठी, स्वतंत्र व्यवस्था असावी, तसेच यासाठी वृध्दापकाळाचे (Geriatric) आजाराचे ज्ञान असलेल्या वैद्यकीय अधिकाऱ्याची नियुक्ती करण्यात येईल.

शीर्षस्थानी

कलम 21 कायद्याचे कलम 21 अंतर्गत राज्य शासन खालील उपाययोजना करेल

या कायद्यांतर्गत करण्यात आलेल्या तरतूदींची दूरदर्शन, रेडिओ व प्रिंट मिडिया यांचेमार्फत व्यापक प्रमाणात वारंवार प्रसिध्दी करण्यात येईल.

या कायद्याची अंमलबजावणी करणारे केंद्र व राज्य शासनाचे अधिकारी पोलीस अधिकारी, तसेच न्यायिक सेवांमधील सदस्य यांचेसाठी संवेदना जागृती (Sensitization) व जाणीवजागृती (Awareness) बाबत वारंवार प्रशिक्षण आयोजित करण्यात येईल.

कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणीसाठी विधी विभाग, गृह विभाग, आरोग्य विभाग, तसेच संबंधीत सर्व विभाग यांचेमध्ये समन्वय ठेवण्यात येईल वच अंमलबजावणीबाबत वेळोवेळी आढावा घेण्यात येईल.

कलम 24 - या कायद्या अंतर्गत ज्येष्ठ नागरिकांचे पालन पोषणाची जबाबदारी असलेली मुले, पालक अशा व्यक्तिंनी ज्येष्ठ नागरिकांना, कायम स्वरूपी अथवा तात्पूरते सोडून देण्याच्या उद्देशाने कृती केली असल्यास या कायद्या अंतर्गत असे करणाऱ्या व्यक्तिस 3 (तीन) महिने पर्यंत तुरुंगवास / अथवा रुपये 5,000/- पर्यंतचा दंड अथवा दोनही शिक्षांची तरतूद करण्यात आली आहे.

कलम 25 - या कायद्यान्वये कलम 25(1) प्रमणे गुन्हेगारी संहिता 1973 अंतर्गत काहीही नमूद असले तरी या कायद्यांतर्गत घडलेला गुन्हा 'दखलपात्र' व 'जामीनपात्र' आहे.

ह्या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी शासनाने दिनांक 23 जून,2010 च्या अधिसुचनेव्दारे नियम पारीत केलेले आहेत. कायद्यांतर्गत दाखल होणाऱ्या प्रकरणांवर अधिनियम व नियमांतील तरतूदीनुसार कार्यवाही करण्यात येते.

(टिप :- वर नमूद कायद्याचे कलमांमधील अर्थ हा सन 2007 चा अधिनियम क्रमांक 57 मधील कायद्यानुसार राहील.)

(पीयूष सिंह)
आयुक्त, समाज कल्याण,
महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Parents and Sr Citizen Maintenance Act 57-2007, Rule 23 June-2010

आई वडील, ज्येष्ठ नागरिकांच्या चरितार्थ व कल्याणासाठी अधिनियम, 2007

(सन 2007 चा अधिनियम क्रमांक 57 व नियम दिनांक 23 जून, 2010)

महाराष्ट्र राज्याची अंदाजित लोकसंख्या 12 कोटी इतकी असून त्यापैकी ज्येष्ठ नागरिकांची अंदाजित संख्या एक कोटी इतकी आहे. कुटूंबात मिळणाऱ्या सोयी सुविधा, आधुनिक उपचार पध्दती, वैद्यकीय सुविधा, राहणीमान, सकस आहार व आरोग्याविषयी जागृती निर्माण झाल्यामूळे आयुर्मानात वाढ होत आहे. ज्येष्ठ नागरिक याचा अर्थ 60 वर्ष पूर्ण केलेला कोणताही पुरुष अथवा स्त्री असा होतो. समाजामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्याने व रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्यामूळे तरुण वर्ग व्यवसाय, नोकरी निमित्ताने ग्रामीण भागातून शहराकडे व एका शहरातून दुसऱ्या शहराकडे स्थलांतरीत होत आहे. त्यामूळे स्थलांतराच्या वाढत्या प्रमाणाबरोबरच विभक्त कुटूंब पध्दती रुढ होत आहे. छोटे कुटूंब, राहण्यासाठी छोटी जागा, इत्यादी कारणामूळे ज्येष्ठ नागरिकांच्या समस्यांमध्ये वाढ होत आहे. आर्थिक दुर्बलता, कमी वेतन, वाढती महागाई, यामूळे सुध्दा कौटूंबिक समस्या वाढत असून त्याचा अप्रत्यक्ष परिणाम ज्येष्ठ नागरिकांच्या पोषण व आरोग्यावर होत आहे. ज्येष्ठ नागरिक हा समाजाचा महत्वपूर्ण घटक असल्याने, ज्येष्ठ नागरिकांचे राहणीमान सुसह्य व्हावे, आरोग्याच्या सोयी सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात, त्यांच्या पालन पोषणाची जबाबदारी व ज्येष्ठ नागरिकांचे अधिकार यांची जाणिव समाजाला आणि त्यांच्या पाल्यांना व्हावी, म्हणून केंद्र शासनाने ज्येष्ठ नागरिकांच्या कल्याणासाठी आई वडील, ज्येष्ठ नागरिकांच्या चरितार्थ व कल्याणासाठी अधिनियम, 2007 पारित केला आहे. सदरचा अधिनियम महाराष्ट्र राज्यात दिनांक 1 मार्च, 2009 पासून लागू करण्यात आला आहे. (अधिसुचना दिनांक 31 मार्च, 2009)

ह्या कायद्याअंतर्गत ज्येष्ठ नागरिकांना त्यांचे पाल्यांकडून निर्वाह खर्च देण्याची तरतुद आहे.

शीर्षस्थानी

कायद्याचे कलम 2 प्रमाणे "पाल्य", म्हणजे ज्येष्ठ नागरिक यांचे रक्तसंबंधातील मुले / मुली, यामध्ये मुलगा, मुलगी, नातू, नात यांचा समावेश आहे.

ज्यांचे वय 60 वर्षे किंवा त्यापेक्षा जास्त आहे, अशा स्त्री/पुरुष व्यक्तींना 'ज्येष्ठ नागरिक' म्हणून संबोधण्यात येते.

कायद्याचे कलम 4(1) प्रमाणे जे ज्येष्ठ नागरिक हे स्वतःच्या उत्पन्नामधून अथवा त्यांच्या मालमत्तेमधून स्वतःचा चरितार्थ चालवू शकत नाहीत, अशा व्यक्तींना चरितार्थासाठी कलम-5, प्रमाणे परिपोषणासाठी /निर्वाहभत्त्यासाठी संबंधीत जिल्ह्याचे सहाय्यक आयुक्त, समाज कल्याण, यांचेकडे अथवा संबंधीत जिल्हयातील विभागाचे उपविभागीय अधिकारी(महसूल) तथा अध्यक्ष ज्येष्ठ नागरिक न्यायाधिकरण यांचेकडे अर्ज दाखल करता येईल.

ह्या कायद्यांतील कलम 7 प्रमाणे परिपोषण/निर्वाहभत्त्या संदर्भात प्राप्त झालेल्या तक्रारींवर कार्यवाही करण्यासाठी प्रत्येक जिल्हाच्या उप विभागासाठी, "न्यायाधीकरण" गठीत करण्यात आले आहे.

प्रत्येक विभागासाठी 'पीठासीन अधिकारी' म्हणून, 'उपविभागीय अधिकारी (महसूल)' यांची नियुक्ती करण्यात आली आहे.

कायद्यातील कलम 8 प्रमाणे प्राप्त झालेल्या अर्जावर , 'ज्येष्ठ नागरिक न्यायाधीकरणाकडे', सुनावणी घेवून त्याबाबत निर्णय घेण्यात येतो.

सदर कायद्याचे कलम 9 प्रमाणे न्यायाधीकरणास योग्य वाटेल, असे आदेश पारीत करुन चरितार्थाची रक्कम निश्चित करण्यात येते.

कलम 9(2) प्रमाणे पाल्यांकडून मिळणारी चरितार्थाची रक्कम ही रुपये 10,000/- पेक्षा जास्त असणार नाही.

अधिनियमातील कलम 12 प्रमाणे 'न्यायाधीकरणाच्या' आदेशा विरुध्द, संबंधीतांना अपिल दाखल करता येते, संबंधीत जिल्ह्याचे 'जिल्हादंडाधिकारी', हे 'अपिलीय प्राधिकारी' असतील.

ज्येष्ठ नागरिकांचे न्यायाधिकरणाच्या आदेशाबाबत समाधान न झाल्यास कायद्याचे कलम 16(1) प्रमाणे "अपिलीय प्राधिकरणाकडे" अपिल दाखल करता येईल.

ह्या कायद्याच्या कलम 18(1) प्रमाणे संबंधीत, जिल्ह्याचे सहाय्यक आयुक्त, समाज कल्याण यांना पदसिध्द 'निर्वाह अधिकारी' म्हणून घोषीत करण्यात आलेले आहे.

ह्या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी शासनाने दिनांक 23 जून,2010 च्या अधिसुचनेव्दारे नियम पारीत केलेले आहेत. ह्या कायद्यांतर्गत दाखल होणाऱ्या प्रकरणांवर अधिनियम व नियमांतील तरतूदीनुसार कार्यवाही करण्यात येते.

ह्या कायद्याअंतर्गत पालकांचा सांभाळ न करणाऱ्या पाल्यांना 3 महिने पर्यंत तुरूंगवास/अथवा रू. 5,000/- पर्यंतचा दंड अथवा दोनही शिक्षांची तरतुद करण्यात आली आहे.

या कायद्यांतर्गत घडणारा गुन्हा हा दखलपात्र व जामीनपात्र आहे.

ज्येष्ठ नागरिकांनी ह्या कायद्याचे संदर्भात अधिकचे माहितीसाठी संबंधीत जिल्ह्याचे सहाय्यक आयुक्त, समाज कल्याण व संबंधीत जिल्हयातील विभागाचे, उपविभागीय अधिकारी (महसूल) यांचे कार्यालयाशी संपर्क साधावा.

(पीयूष सिंह)
आयुक्त, समाज कल्याण
महाराष्ट्र राज्य, पुणे

शीर्षस्थानी

महाराष्ट्र शासन राजपत्र

असाधारण

भाग -०४

आई-वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांच्या चरितार्थ व कल्याणासाठी नियम

२०१०

सौजन्य – अरुण रोडे, अध्यक्ष, FESCOM, महाराष्ट्र

महाराष्ट्र शासनाने केंद्रीय अधिनियमांन्वये तयार केलेले (भाग एक, एक -अ आणि एक-ल यामध्ये प्रसिद्ध केलेले नियम व आदेश या व्यतिरिक्त) नियम व आदेश

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२, दिनांक २३ जुन २०१०

अधिसूचना

आई -वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांच्या चरितार्थ व कल्याणासाठी नियम, २०१०

क्रमांक ओएएच-२००९/प्र.क्र.४६/सुधार-१ - आई-वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांच्या चरितार्थ व कल्याणासाठी अधिनियम, २००७ (२००७ चा ५६) च्या कलम ३२ व्दारे प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांचा वापर करुन महाराष्ट्र शासन याव्दारे पुढील नियम करीत आहे. :

प्रकरण - १ प्रारंभिक

१. **संक्षिप्त नाव** - या नियमांना, आई-वडील व ज्येष्ठ नागरिकांच्या चरितार्थ व कल्याणार्थ नियम,२०१० असे म्हणावे.

२. **व्याख्या** -

१) या नियमांमध्ये, संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर,

अ) 'अधिनियम' म्हणजे आई-वडील व ज्येष्ठ नागरिकांच्या चरितार्थ व कल्याणासाठी अधिनियम,२००७ (२००७चा ५६ वा) असा आहे.

ब) 'कलम' याचा अर्थ, अधिनियमाचे कलम असा आहे.

क) 'अर्ज' म्हणजे, कलम ५ अन्वये न्यायाधिकरणाला केलेले अर्ज असा आहे.

ड) ' रक्ताचे नाते संबंध' याचा अर्थ सहवासी स्त्री व पुरुष संदर्भातील नाते संबंध म्हणजे वडील-मुलगी, आई-मुलगा आणि भाऊ-बहीण (चुलत नव्हे) असा आहे.

इ) ' समेट कर्ता अधिकारी' याचा अर्थ, संस्था / मंडळ नोंदणी अधिनियम,१८६० (१८६० चा २१ वा) अन्वये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यान्वये नोंदणी केलेल्या संघटनेतील कोणतीही व्यक्ती किंवा संघटनेचा प्रतिनिधी असा असून, त्यात कलम १८ अन्वये पदनिर्देशित केलेल्या निर्वाह अधिकाऱ्याचाही समावेश असेल.

ई) 'विभाग' म्हणजे, शासनाचा सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग असा आहे.

प) 'जिल्हादंडाधिकारी' म्हणजे, जिल्हादंडाधिकारी असा असून, त्यांत जिल्ह्याच्या अपर जिल्हा दंडाधिकारी अधिकाऱ्याचा अंतर्भाव होतो.

फ) 'नमूना' याचा अर्थ , या नियमांच्या अनुसूचिमध्ये विनिर्दिष्ट केलेला नमुना असा आहे.

भ) ' सहवासी' याचा अर्थ वृद्धाश्रमांत राहण्यासाठी रितसर दाखल करुन घेतलेला ज्येष्ठ नागरिक असा आहे.

म) 'विरुद्ध पक्ष' याचा अर्थ, कलम ४ अन्वये निर्वाहासाठी ज्याच्या विरुद्ध अर्ज दाखल करण्यात आला असेल, असा पक्ष.

थ) ' संघटना' याचा अर्थ, संस्था नोंदणी अधिनियम १८६० अन्वये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यान्वये नोंदणी केलेली संघटना असा आहे.

द) 'अध्यक्ष पदस्थ अधिकारी' याचा अर्थ, कलम ७, पोट-कलम (१) अन्वये न्यायाधिकरणाच्या किंवा कलम १५, पोट-कलम (१) खाली अपिलीय न्याधिकरणाच्या अध्यक्ष पदी नियुक्त केलेले अधिकारी असा आहे.

ध) 'अनुसूची' याचा अर्थ या नियमांना जोडलेली अनुसूची असा आहे.

न) 'राज्य शासन किंवा शासन' याचा अर्थ , महाराष्ट्र शासन असा आहे.

च) ' उप विभागीय दंडाधिकारी' या संज्ञेत राज्यातील उप विभागाच्या अपर उप विभागीय दंडाधिकाऱ्याचाही अंतर्भाव आहे.

२) अधिनियमात व्याख्या केलेले परंतु या नियमांमध्ये व्याख्या न केलेले शब्द व वाक्य प्रयोग यांना अधिनियमामध्ये अनुक्रमे नेमून दिल्याप्रमाणेच अर्थ असेल.

प्रकरण - २ कार्यपद्धती आणि निर्वाह न्याधिकरण समेटकर्ता अधिकारी याच्यासाठी

३. समेटकर्ता अधिकारी नियुक्तीसाठी नामिका -

१) प्रत्येक न्याधिकरण, कलम-६ (६) अन्वये समेटकर्ता अधिकारी म्हणून नियुक्ती करण्यास पात्र असलेल्या व्यक्तींची एक नामिका तयार करेल, ज्यांत कलम -१८ अन्वये पदनिर्देशित, केलेल्या निर्वाह अधिकाऱ्याचा अंतर्भाव असेल.

२) कलम - १८ अन्वये निर्वाह अधिकारी म्हणून पद निर्देशित केलेल्या अधिकाऱ्याखेरीज, पोट-नियम (१) मध्ये संदर्भित केलेल्या व्यक्तींना पुढील अटी व शर्ती पूर्ण करण्याच्या अधीन राहून समेटकर्ता अधिकारी म्हणून निवडता येईल.

अ) तो, ज्येष्ठ नागरिक किंवा दुर्बल घटकांच्या कल्याणासाठी कार्यरत असणाऱ्या किंवा शिक्षण, आरोग्य, दारिद्रय निमूर्लन, महिला सक्षमीकरण, सामाजिक न्याय, ग्रामविकास या किंवा तद्संबंधित क्षेत्रामध्ये कार्यरत असणाऱ्या संघटनेचा किमान दोन वर्षापासून सदस्य असावा आणि त्याचा सेवाभिलेख निर्दोष असावा.

ब) तो, संघटनेचा वरिष्ठ पदाधिकारी असावा, आणि

क) त्याला कायद्याचे उत्तम ज्ञान असावे.

ड) परंतु एखादी व्यक्ती वर नमूद केलेल्या प्रकारातील संघटनेशी संबंधित नसली तरी, तिचा समावेश पोट-नियम (१) मध्ये नमुद केलेल्या नामिकेत पुढील शर्तीच्या अधीन राहून करता येईल.

एक) त्याचा, खंड (अ) मध्ये नमुद केलेल्या एक किंवा अनेक क्षेत्रातील लोकसेवेचा उत्तम आणि निर्दोष सेवाभिलेख असावा आणि

दोन) त्याला कायद्याचे उत्तम ज्ञान असले पाहीजे.

३) न्याधिकरण, वर्षातून किमान दोन वेळा अनुक्रमे १ जानेवारी आणि १ जुलै रोजी आणि कोणताही बदल झाल्यास, त्या त्या वेळी पोट-नियम (१) मध्ये नमुद केल्याप्रमाणे नामिका सर्वसाधरण माहितीसाठी प्रसिद्ध करेल.

४. निर्वाह खर्चासाठी अर्ज दाखल करण्याची कार्यपद्धती आणि त्याची नोंदणी -

१) कलम ५ पोट-कलम (१), खंड- (क) आणि (ख) मध्ये नमुद केलेल्या व्यक्तींना, कलम ४ अन्वये निर्वाहसाठीचा अर्ज नमुना ''अ'' मध्ये करता येईल.

२) पोट-नियम (१) अन्वये अर्ज प्राप्त झाल्यानंतर निर्वाह न्यायाधिकरणाचा अध्यक्षपदस्थ अधिकारी -

क) निर्वाह न्यायाधिकरणाने अनुसूचीतील नमुना ''ब'' मध्ये निर्वाह खर्च मागणी प्रकरण नोंदवहीत आवश्यक तो तपशील नोंदविण्यास सांगेल.

ख) नियम ५ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, अर्जदाराला किंवा त्याने प्राधिकृत केलेल्या प्रतिनिधीला, हातबटवड्याने अर्ज दिला असल्यास हस्तपोहोच पावती आणि इतर प्रकरणांच्या बाबतीत डाकेने पोहोच पावती पाठविण्यास सांगेल आणि पोहोच पावतीवर इतर बाबींबरोबरच अर्जाचा नोंदणी क्रमांक विनिर्दिष्ट करेल.

३) न्याधिकरण स्वाधिकाराने निर्वाह खर्चाच्या मागणीची दखल घेईल तेव्हा अध्यक्षपदस्थ अधिकारी मागणीच्या तथ्याबाबत खात्री करुन घेतल्यानंतर नमुना ''अ'' न्यायाधिकरणाच्या कर्मचाऱ्यांमार्फत शक्य तितक्या अचुकपणे भरुन घेईल आणि तो, शक्य असेल तेथवर संबंधित ज्येष्ठ नागरिकांकडून किंवा पालकांकडून किंवा त्याने प्राधिकृत केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीकडून / संघटनेकडून अधिप्रमाणित करुन घेईल. व पोट नियम (२) खंड (क) नुसार त्याची नोंद घेण्यास निर्देशित करेल.

५. अर्जाची प्रारंभिक छाननी -

१) कलम ५, पोट-कलम (१) अन्वये अर्ज प्राप्त झाल्यानंतर, न्यायाधिकरण खात्री करुन घेईल की, -

क) तो अर्ज पूर्णपणे भरला आहे आणि

ख) कलम ४ नुसार अर्जदाराचा निर्वाह करण्याची सकृतदर्शनी बांधिलकी विरुद्ध पक्ष अथवा प्रतिवादीची आहे.

२) न्याधिकरणाला अर्जात कोणतीही त्रुटी आढळून आल्यास ते, तो अर्ज अशी त्रुटी दुरुस्त करण्यासाठी वाजवी कालावधीच्या आत अर्जदाराकडे पाठवेल.

६. विरोधी पक्षकारांना / प्रतिवादीना नोटीस -

१) निर्वाह खर्चासाठीचा अर्ज दखल पात्र असल्याची न्यायाधिकरणाची खात्री पटल्यानंतर सदर अर्ज ज्याच्या विरुद्ध दाखल करण्यात आला असेल, अशा प्रत्येक व्यक्तीला सदरहु अर्ज कां मंजुर करण्यात येऊ नये याबाबत नमुना ''क'' मध्ये अर्जाच्या प्रती व सहपत्रांसह कारणे दाखवा नोटीस देण्याची व्यवस्था पुढीलप्रमाणे करेल -

जर त्याची इच्छा असेल तर, अर्जदारामार्फत हातबटवड्याने अन्यथा आदेशिका वाहकांमार्फत किंवा नोंदणीकृत डाकेने पोहोच पावतीसह

२) सदर नोटीसमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या दिनांकास विरोधी पक्षकाराला व्यक्तीश: हजर रहाणे

आणि कारणे दाखवा नोटीस सबंधी अर्ज का मंजुर करण्यात येऊ नये याबाबत लेखी उत्तर देणे आवश्यक आहे असे आणि जर त्यांनी प्रतिसाद दिला नाही तर, न्यायाधिकरण एकतर्फी कार्यवाही करेल अशी माहिती सदर नोटीसमध्ये नमूद करेल.

३) दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ च्या आदेश क्र.५ च्या तरतुदी योग्य त्या फेरफारांसह पोट कलम (२) खालील नोटीस बजावण्याच्या प्रयोजनासाठी लागू होतील.

७. विरोधी पक्षकार सुनावणीस अनुपस्थित राहिल्यास, कार्यपद्धती -

नोटीस बजावूनदेखील विरोधी पक्षकार कारणे दाखवा नोटीसला प्रतिसाद देत नसेल तर, त्या बाबतीत न्यायाधिकरण, अर्जदाराने सादर कलेला पुरावा ग्राह्य धरुन, किंवा योग्य वाटेल त्याला अशी अन्य चौकशी करुन, एकतर्फी कार्यवाही करेल, आणि आदेश पारित करुन अर्ज निकाली काढेल.

८. दावा मान्य असल्यास, अनुसरावयाची कार्यपद्धती

नियम ६ अन्वये देण्यात आलेल्या नोटीसमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या दिनांकास विरोधी पक्षकार उपस्थित राहून, अर्जदाराच्या निर्वाहाचे दायित्व स्वीकारेल किंवा दोन्ही पक्षकारांनी परस्पर सामोपचाराने तडजोड करार केला तर, न्यायाधिकरण त्याप्रमाणे आदेश पारीत करेल.

९. मुले किंवा नातेवाईकांचा खटल्यात समावेश करण्याची कार्यपद्धती -

१) कलम ५ पोट कलम (५) च्या परंतुकाअन्वये अर्जदाराचे कोणतीही मुले किंवा नातेवाई यांचा समावेश खटल्यात करण्यासाठी विरोधी पक्षकाराने नियम ६ च्या पोट कलम (२) अन्वये देण्यात आलेल्या कारणे दाखवा नोटीसमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या सुनावणीच्या पहिल्या तारखेस अर्ज दाखल करेल. परंतु विरोधी पक्षकाराने नंतरच्या टप्प्यात असा अर्ज दाखल करण्याकरिता पुरेसे कारण दाखविले नसेल तर, पहिल्या सुनावणीनंतर असा कोणताही अर्ज दाखल करता येणार नाही.

२) पोट नियम १ अन्वये अर्ज प्राप्त झाल्यावर न्याधिकरण पक्षकारांचे म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतर जर त्याची खात्री पटली तर, अशा अर्जाच्या प्रथमदर्शनी वाजवीपणाबाबत अन्य मुलं किंवा नातेवाईक यांना त्यांचा पक्षकार म्हणून दाव्यात का समावेश करु नये याबाबत नोटीस देईल आणि त्यांना आपले म्हणणे मांडण्याची वाजवी संधी दिल्यानंतर, त्यांचा खटल्यात समावेश करणे किंवा अन्यथा, आदेश पारित करेल.

३) पोट नियम २ अन्वये न्यायाधिकरणाने खटल्यात समावेश करण्याचा आदेश पारीत केला असेल त्याबाबतीत, ते नियम ६ नुसार, नमुना ''क'' मध्ये अशा पक्षकाराला नोटीस बजावण्यात येईल.

१०. समेटकर्ता अधिकाऱ्याकडे संदर्भ करणे.

१) नियम ६ अन्वये देण्यात आलेल्या नोटीशीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या दिनांकास विरोधी पक्षाने हजर राहून निर्वाह दाव्याविरुद्ध कारणे दाखविल्यास, समेटकर्त्या अधिकाऱ्याकडे प्रकरण पाठविण्याबाबत न्याधिकरण दोन्ही पक्षकारांचे मत घेईल आणि जर ते सहमत असतील तर, न्यायाधिकरण नियम ३ अन्वये तयार केलेल्या नामिकेमध्ये समावेश असलेल्या व्यक्तीकडे

किंवा दोन्ही पक्षकारांना मान्य असलेल्या अन्य कोणत्याही व्यक्तीकडे प्रकरण समेटासाठी पाठवावे याबाबत विचारणा करेल.

२) दोन्ही पक्षकारांची सहमती असेल तर, नियम ३ खालील नामिकेमध्ये किंवा अन्यथा त्या व्यक्तीचा समोवश केलेला असो किंवा नसो, न्यायाधिकरण त्या प्रकरणाकरिता समेटकर्ता अधिकारी म्हणून त्याची नियुक्ती करेल आणि नमुना ''ड'' मध्ये संदर्भासहित प्रकरण त्याच्याकडे पाठवेल आणि संदर्भ प्राप्त झाल्याच्या दिनांकापासून एक महिन्यापेक्षा अधिक नसेल इतक्या कालावधीच्या आंत दोन्ही पक्षकारांना मान्य असेल असा समझौता करार होईल याचा प्रयत्न करावा, अशी विनंती करेल.

३) नमुना''ड'' मधील संदर्भासह अर्जाच्या प्रती आणि त्यासंबधातील कारणे दाखवा नोटीशीला विरोधी पक्षकारांनी दिलेली उत्तरे असतील.

११. समेटकर्ता अधिकाऱ्यांनी अनुसरण्याची कार्यपद्धती .-

१) नियम १० अन्वये संदर्भ प्राप्त झाल्यावर समेटकर्ता अधिकारी आवश्यकतेनुसार दोन्ही पक्षकारासह बैठका घेऊन आणि संदर्भ प्राप्त झाल्याच्या दिनांकापासून एक महिन्याच्या आंत दोन्ही पक्षकारांना स्वीकारार्ह असणारा समझोता करार करण्याचा प्रयत्न करेल.

२) जर समेटकर्ता अधिकारी दोन्ही पक्षकारांना स्वीकारार्ह असणारा असा समझोता करार करण्यात यशस्वी झाला तर, तो नमुना ''ई'' मध्ये समझोत्याचे ज्ञापन तयार करुन, त्यावर दोन्ही पक्षकारांचे साक्षांकन घेईल आणि नमुना ''प'' मध्ये तो अहवाल तथा न्यायाधिकरणाकडून प्राप्त झालेल्या सर्व अभिलेख्यांसह न्यायाधिकरणास पाठवेल.

३) नियम १० अन्वये संदर्भ प्राप्त झाल्याच्या एक महिन्याच्या आंत समेटकर्ता अधिकारी समझोता करार घडवून आणण्यात असमर्थ ठरला असेल तर, समझोता घडवून आणण्यासाठी त्याने केलेले प्रयत्न आणि दोन्ही पक्षकारांमधील मतभेदांचे मुद्दे व त्यावर मतैक्य का होत नाही याबाबतच्या अहवालासह नमुना ''प'' मध्ये नमूद करुन, न्यायाधिकरणाकडून प्राप्त झालेली कागदपत्रे न्याधिकरणास परत करेल.

१२: समेटकर्ता अधिकाऱ्यासमक्ष समझोता झाल्यास न्याधिकरणाने अनुसरण्याची कार्यपद्धती

१) नियम ११ च्या पोट नियम (२) अन्वये समेटकर्ता अधिकाऱ्याकडून समझौत्याच्या ज्ञापनासह अहवाल प्राप्त झाला असेल त्याबाबतीत न्यायाधिकरण विनिर्दिष्ट केलेल्या दिनांकास दोन्ही पक्षकारांना उपस्थित राहण्याची आणि समझोता करार करण्याची नमुना ''फ'' मध्ये नोटीस देईल.

२) वरील नोटीसीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या दिनांकास पक्षकारांनी न्यायाधिकरणासमोर उपस्थित राहून, समेटकर्ता अधिकाऱ्यासमक्ष झालेला समझोता करार कायम केल्यास, न्यायाधिकरण त्या समझौत्यामध्ये सहमत झाल्याप्रमाणे अंतिम आदेश पारित करेल.

१३. अन्य प्रकरणी न्यायाधिकरणाने अनुसरण्याची कार्यपद्धती. -

१) जर

एक) अर्जदार आणि विरोधी पक्षकार नियम १० अन्वये समेटकर्ता अधिकाऱ्याकडे त्यांचा विवाद पाठविण्याकरिता सहमत नसतील किंवा,

दोन) नियम १०(३) अन्वये नियुक्त करण्यात आलेल्या समेटकर्ता अधिकाऱ्याने नियम ११ च्या पोट नियम(३) अन्वये दोन्ही पक्षकारांना स्वीकारार्ह असेल असा समझोता करण्यास असमर्थ असल्याचा अहवाल पाठविला असेल, किंवा,

तिन) विहित केलेल्या एक महिन्याच्या कालावधीत समेटकर्ता अधिकाऱ्याकडून कोणताही अहवाल प्राप्त झाला नाही, किंवा

चार) नियम १२ च्या पोट नियम (१) अन्वये देण्यात आलेल्या नोटीशीप्रमाणे समेटकर्ता अधिकाऱ्यामार्फत झालेला समझोता करार कायम करण्याकरिता कोणताही एक पक्षकार प्रतिसाद देत नसेल तर,

न्यायाधिकरण, दोन्ही पक्षकारांना त्यांच्या दाव्यांच्या संबंधात पुरावा सादर करण्याची संधी देईल आणि कलम ८ च्या पोट कलम (१) मध्ये तरतुद केल्याप्रमाणे संक्षिप्त चौकशी करुन, योग्य तो आदेश पारित करेल.

२) नियम ७,८ किंवा उपरोक्त पोट नियम (१) अन्वये पारित केलेला न्याधिकरणाचा आदेश कारण मिमांसेसहित स्वयंस्पष्ट आणि वस्तुनिष्ठ असा असेल.

३) पोट नियम (१) अन्वये विरोधीपक्षकारांना, अर्जदाराला निर्वाह भत्ता देण्याचे निर्देश देणारा आदेश पारित करतांना न्यायाधिकरण पुढील बाबी विचारात घेईल -

अ) अर्जदाराच्या अन्न, वस्त्र, निवारा आणि आरोग्याची काळजी या मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी त्याला आवश्यक असलेली रक्कम,

ब) विरोधी पक्षकाराचे एकूण उत्पन्न,

क) असल्यास, अर्जदाराच्या मालमत्तेची किंमत, किंवा त्यापासून मिळणारे प्रत्यक्ष व संभावित उत्पन्न, जे विरोधी पक्षकाराला वारसा हक्काने मिळेल किंवा त्याच्या ताब्यात असेल.

४) निर्वाह अर्जासंदर्भात पारित केलेल्या प्रत्येक आदेशाची प्रत मग ती अंतिम किंवा अंतरिम असो, अर्जदाराला (अर्जदारांना) व विरोधी पक्षकारांना किंवा त्याच्या प्रतिनिधीला व्यक्तीश: किंवा आदेशिका वाहकामार्फत किंवा नोंदणीकृत डाकेने पाठविता येईल.

१४. कमाल निर्वाह भत्ता -

अर्जदाराला विरुद्ध पक्षाने द्यावायाच्या निर्वाह भत्त्याची कमाल मर्यादा रु. १०,०००/- प्रति महिना किंवा, विरुद्ध पक्षकाराला सर्व मार्गानी मिळणारे एकत्रित उत्पन्न मागिले त्याच्या कुटूंबातील व्यक्ती (अर्जदारासह) याप्रमाणे येणाऱ्या रकमेपेक्षा जास्त नाही असा निर्वाह भत्ता देण्याचे न्याधिकरण आदेशित करेल.

प्रकरण - ३ अपिलीय न्यायाधिकरणाची कार्यपद्धती

१५. अपिलाची कार्यपद्धती -

कलम १६, पोट कलम (१) अन्वये अपील, अपिलीय न्यायाधिकरणाकडे नमुना ''म'' मध्ये निर्वाह न्यायाधिकरणाच्या आक्षेपार्ह आदेशाच्या प्रतींसह विहित मुदतीत दाखल केले जाईल.

१६. अपिलाची नोंदणी तथा पोहोच देणे -

अपील प्राप्त झाल्यानंतर अपिलीय न्यायाधिकरण नमुना ''म'' मध्ये ठेवावयाच्या नोंदवहीत त्याची नोंद घेईल आणि नोंदविलेल्या अपिलासंदर्भात नमुना ''न'' मध्ये अपील क्रमांक तथा सुनावणीचा पुढील दिनांक विनिर्दिष्ट करणारी पोहोच अपिलकर्त्यास देईल.

१७. प्रतिवादीस सुनावणीची नोटीस पाठविणे -

१) नियम १६ अन्वये अपिलाची नोंदणी केल्यावर अपिलीय न्यायाधिकरण स्वतःच्या सही शिक्क्याने नमुना ''न'' मध्ये प्रतिवादीस नोटीस बजावेल.

२) पोट कलम (१) खाली नोटीस पोहोच देय नोंदणीकृत डाकेने किंवा आदेशिकावाहकामार्फत पाठविण्यात येईल.

३) दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०२ याच्या आदेश ५ मधील तरतुदी योग्य त्या फेरफारांसह पोट नियम (१) अन्वये नोटीस बजावण्याच्या प्रयोजनासाठी लागू होतील.

प्रकरण -४ कलम १९ अन्वये स्थापन केलेल्या वृद्धाश्रमांचे व्यवस्थापन

१८. निर्धन, निराश्रित ज्येष्ठ नागरिकांच्या वृद्धाश्रमांचे व्यवस्थापन -

कलम १९ अन्वये स्थापन केलेल्या वृद्धाश्रमांसाठी व्यवस्थापकीय प्रमाणके व दर्जा पुढील प्रमाणे असेल

अ) सोबत जोडलेल्या परिशिष्टात निर्धारित केलेल्या मानकांनुसार वृद्धाश्रमात प्रत्यक्ष सुविधा उपलब्ध असतील तथा ते कार्यरत असेल,

ब) वृद्धाश्रमांमधील सहवासी निवडण्यासाठी विहित प्रक्रिया खालील प्रमाणे असेल -

१) अधिनियमाच्या कलम १९ मध्ये नमूद केल्यानुसार वृद्धाश्रमामध्ये राहण्याची इच्छा असलेल्या निराश्रित निर्धन ज्येष्ठ नागरिकांकडून ठराविक कालांतराने परंतु दरवर्षी किमान एकदा अर्ज मागविण्यात येतील.

२) पात्र अर्जदारांनी संख्या वृद्धाश्रमामध्ये प्रवेशासाठी उपलब्ध असलेल्या जागांच्या संख्येपेक्षा अधिक असेल तर, अशा प्रकरणी सहवाश्यांची निवड पुढीलप्रमाणे करण्यात येईल -

एक) कमी निर्धन अर्जदाराच्या ऐवजी सर्वाधिक निर्धन आणि ज्येष्ठ गरजू नागरिकांना प्राधान्य देण्यात येईल.

दोन) इतर गोष्टी समान असतील तर, वयाने सर्वात वृद्ध असलेल्यांना प्राधान्य देण्यात येईल.

तीन) इतर गोष्टी समान असतील तर, पुरुष अर्जदारांपेक्षा महिला अर्जदारांना प्राधान्य देण्यात येईल आणि,

चार) जिल्हा दंडाधिकारी किंवा या प्रयोजनासाठी त्याने पदनिर्देशित केलेला इतर सक्षम प्राधिकारी यांनी औपचारिक अर्ज करण्याच्या स्थितीत नसलेल्या विकलांग / निरक्षर / अशक्त, निवाऱ्याची अतिशय गरज असल्याची खात्री पटलेल्या ज्येष्ठ नागरिकाची शिफारस केल्यास, त्याला औपचारीक अर्जाशिवाय वृद्धाश्रमात दाखल करता येईल.

३) अर्जांचा किंवा प्रवेशाच्या प्रस्तावांचा निर्णय घेतांना, धर्म अथवा जातीच्या आधारे भेदभाव करण्यात येणार नाही.

४) रक्ताचे नातेसंबंध अथवा विवाहित जोडप्यांव्यतिरिक्त इतर सर्व पुरुष व स्त्री सहवाशांसाठी स्वतंत्र राहाण्याची सोय वृद्धाश्रम करेल.

५) राज्य शासनाने वेळोवेळी पारित केलेले आदेश आणि मार्गदर्शन सूचनांनुसार गठित केलेली व्यवस्थापन समिती वृद्धाश्रमांचे दैनंदिन कामकाज चालवील आणि या समितीमध्ये वृद्धाश्रमातील सहवाशांना योग्य प्रतिनिधीत्व राहील.

(२) पोट नियम १ आणि अनुसूचीमध्ये निर्धारित केलेल्या मानकांप्रमाणे वृद्धाश्रमामध्ये प्रवेश देण्याबाबत तसेच वृद्धाश्रमांच्या व्यवस्थापनासाठी राज्य शासन वेळोवेळी सविस्तर मार्गदर्शक सूचना व आदेश पारित करेल.

प्रकरण - ५ जिल्हादंडाधिकाऱ्याची कर्तव्ये तथा अधिकार

१९. जिल्हादंडाधिकाऱ्याची कर्तव्ये तथा अधिकार -

१) अधिनियमांच्या व नियमांच्या तरतुदींची जिल्हांत योग्यरितीने अंमलबजावणी करण्याचे कर्तव्य पार पाडण्यात यावे. जिल्हादंडाधिकारी पोट नियम (२) व (३) पधील अधिकारांचा वापर करेल.

२) जिल्हादंडाधिकाऱ्यांची कर्तव्ये पुढील प्रमाणे -

एक) जिल्ह्यांतील ज्येष्ठ नागरिकांच्या जीविताचे व मालमत्तेचे संरक्षण करून त्यांना सुरक्षितपणे व मानाने जगणे शक्य व्हावे यास्तव संबंधित जिल्हा पोलीस अधीक्षक किंवा पोलीस आयुक्त यांच्याशी विचारविनिमय करून योजना आखणे.

दोन) निर्वाह अर्ज वेळेवर व योग्यरितीने निकालात काढण्याबाबत तसेच न्यायाधिकरणाने दिलेल्या आदेशांची अंमलबजावणीबाबत, निर्वाह न्यायाधिकरणाच्या तथा जिल्हा निर्वाह अधिकाऱ्याच्या कामकाजावर देखरेख करणे व संनियंत्रण ठेवणे.

तीन) जिल्ह्यांतील वृद्धाश्रमांचे कामकाज नियमानुसार आणि राज्य शासनाने पारित केलेल्या मार्गदर्शक तत्व व आदेश यानुसार चालविण्यात येत आहे, याबाबत खात्री करण्यासाठी त्यावर देखरेख व संनियंत्रण ठेवणे.

(चार) अधिनियमाच्या तरतुदींची आणि ज्येष्ठ नागरिकांच्या [illegible] केंद्र व राज्य शासन पुरस्कृत योजनांची नियमितपणे व्यापक [illegible] करणे.

पाच) जिल्ह्यांमध्ये ज्येष्ठ नागरिकांसंदर्भात काम करणाऱ्या पंचायती, नागरिक,

नेहरु युवा केंद्र, शैक्षणिक संस्था आणि विशेष कयन राष्ट्रीय सेवा योजना गट, संघटना, विशेषज्ञ, तज्ज्ञ, जाणकार कार्यकर्ते इत्यादींना प्रोत्साहन देणे व त्यांच्या कार्याचा व साधनांचा समन्वय घडवून जिल्ह्यांतील ज्येष्ठ नागरिकांच्या कल्याणासाठी प्रभावीपणे उपयोग करुन घेणे.

सहा) नैसर्गिक आपत्ती व आपत्कालिन परिस्थितीत ज्येष्ठ नागरिकांना तत्परतेने सहायता व मदत मिळावी यासाठी सुनिश्चित तरतूद करणे.

सात) ज्येष्ठ नागरिकांच्या कल्याणाशी निगडीत विविध विभाग व स्थानिक संस्थामधील अधिकाऱ्यांमध्ये अशा नागरिकांच्या विशिष्ट गरजांच्या अनुषंगाने करावयाच्या कामाबाबत जागरुकता निर्माण करणे.

आठ) पोलीस आयुक्तांच्या अखत्यारीतील शहरे वगळता, जिल्ह्यांतील ज्येष्ठ नागरिकांच्या प्रकरणांसंदर्भातील तपास तथा न्याय चौकशीची प्रगती याचा आढावा घेणे.

नऊ) पंचायती, डाक कार्यालये, गट विकास कार्यालये, तहसिल कार्यालय, जिल्हाधिकारी कार्यालय, पोलीस ठाणे इ. सारख्या नागरिकांचा सर्वसामान्यपणे संपर्क असेल अशा कार्यालयांमध्ये निर्वाह अर्जाचे विहित नमुने पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध असतील याची सुनिश्चिती करणे.

दहा) जिल्हा मुख्यालयामध्ये ज्येष्ठ नागरिकांसाठी समर्पित सहायता वाहिन्या बसविणे व कार्यरत ठेवण्यात प्रोत्साहन देणे.

अकरा) राज्य शासन वेळोवेळी याबाबतीत जिल्हा दंडाधिकाऱ्यांना आदेशाव्दारे नेमून देईल अशी इतर कर्तव्ये पार पाडील.

३) पोट-नियम (२) मध्ये नमूद केलेली कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी जिल्हादंडाधिकारी अधिनियम, नियम व राज्य शासनाची सर्वसाधारण मार्गदर्शक तत्वे यांच्याशी विसंगत नसतील असे निदेश, कोणत्याही संबंधित शासकीय संविधानीक अभिकरणांना किंवा जिल्ह्यात कार्यरत असणाऱ्या मंडळाना आणि विशेष करुन -

अ) पोलीस, आरोग्य, प्रसिद्धी व ज्येष्ठ नागरिकांच्या कल्याणाशी संबंधित विभागातील राज्य शासनाचे अधिकारी,

ब) निर्वाह न्यायाधिकरण व समेटकर्ता अधिकारी,

क) सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्था,

ड) शैक्षणिक संस्था

यांना देण्यास समर्थ असेल.

प्रकरण - ६ ज्येष्ठ नागरिकांच्या जीविताचे व मालमत्तेचे संरक्षण

२०. ज्येष्ठ नागरिकांच्या जीविताचे व मालमत्तेचे संरक्षण करण्यासाठी कृती आराखडा. -

१) जिल्हा पोलीस अधीक्षक आणि पोलीस आयुक्तालयांच्या ठिकाणी पोलीस आयुक्त, राज्य

शासनाने वेळोवेळी पारित केलेल्या मार्गदर्शक तत्वांच्या अधीन राहून, ज्येष्ठ नागरिकांच्या जीविताचे व मालमत्तेचे संरक्षण करण्यासाठी सर्व आवश्यक उपाययोजना करील.

२) समान्यत: पोट नियम (१) ला बाधा न येता -

एक) प्रत्येक पोलीस ठाणे यांच्या अधिकार क्षेत्रात राहात असलेल्या विशेष करुन, स्वतंत्रपणे (कुटूंबात ज्येष्ठ नागरिक नाही अशी कोणतीही व्यक्ती नसेल) राहात असलेल्या ज्येष्ठ नागरिकांची अद्ययावत यादी ठेवेल.

दोन) पोलीस ठाण्याचा प्रतिनिधी, शक्य तोवर सामाजिक कार्यकर्ता अथवा स्वयंसेवक यांच्यासह अशा ज्येष्ठ नागरिकांना नियमित कालांतराने किंवा महिन्यातून किमान एकदा तसेच त्यांची मदतीची मागणी केल्यास, शक्य तितक्या लवकर भेट देईल.

तिन) ज्येष्ठ नागरिकांच्या तक्रारी किंवा समस्यांचे स्थानिक पोलीस तत्परतेने निवारण करतील.

चार) प्रत्येक पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत एक किंवा अधिक स्वयंसेवकांची समिती (समित्या) स्थापन करण्यात येईल, ही समिती विशेषत: एकटे रहाणारे ज्येष्ठ नागरिक, इतर ज्येष्ठ नागरिक तथा पोलीस आणि जिल्हा प्रशासन यांच्या संपर्कातील दुवा असेल.

पाच) जिल्हा पोलीस अधीक्षक किंवा यथास्थितीत पोलीस आयुक्त ज्येष्ठ नागरिकांच्या जीविताचे व मालमत्तेचे संरक्षण करण्यासाठी काय उपाययोजना केल्या आहेत यांची विस्तृत माहिती प्रसार माध्यमातून आणि पोलीस ठाण्यामार्फत नियत काळाने प्रसिद्ध करील.

सहा) राज्य शासन आदेशाव्दारे विनिर्दिष्ट करेल अशा नमुन्यात प्रत्येक पोलीस ठाण्यामध्ये ज्येष्ठ नागरिकांबाबत घडलेल्या अपराधांसंबंधीचा सर्व महत्वाचा तपशील एका स्वतंत्र नोंदवहीमध्ये नोंदविला जाईल.

सात) खंड (सहा) मध्ये निर्दिष्ट केलेली नोंदवही, जनतेला निरीक्षणासाठी उपलब्ध करुन देण्यात येईल आणि पोलीस ठाण्याची तपासणी करणारा प्रत्येक अधिकारी सदर नोंदवहीचे पुनर्विलोकन करील.

आठ) पोलीस ठाणे, अशा गुन्ह्यांचा मासिक अहवाल प्रत्येक महिन्याच्या १० तारखेपर्यंत जिल्हा पोलीस अधीक्षकाकडे किंवा पोलीस आयुक्ताकडे पाठवेल.

नऊ) ज्येष्ठ नागरिकांच्या स्वत:च्या सुरक्षिततेसाठी काय करावे किंवा काय करु नये याबाबत व्यापक प्रसिद्धी केली जाईल.

दहा) ज्येष्ठ नागरिकांच्या विनंतीवरुन त्यांच्या घरात घरकाम करणारे आणि त्यांची इतर कामे करणाऱ्या व्यक्तींची पूर्ववचरित्र पडताळणी सत्वर करण्यात येईल.

अकरा) ज्येष्ठ नागरिकांच्या सुरक्षिततेसाठी त्यांचे शेजारी रहिवाशी, कल्याण संघ, युवा स्वयंसेवक, अशासकीय संघटना इत्यादींच्या सहकार्याने सार्वजनिक बंदोबस्त ठेवण्यात येईल.

बारा) जिल्हा पोलीस अधीक्षक / पोलीस आयुक्त, पोलीस महासंचालकांना आणि जिल्हा दंडाधिकाऱ्यांना प्रत्येक महिन्याच्या २० तारखेपर्यंत मागील महिन्यात ज्येष्ठ नागरिकांविरुद्ध घडलेल्या गुन्ह्यांचा मासिक अहवाल सादर करील. यात तपासाची प्रगती, नोंद गुन्ह्यांचा न्यायीक तपशील आणि त्या महिन्यात केलेल्या प्रतिबंधात्मक उपाययोजनेचा समावेश असेल.

तेरा) जिल्हा दंडाधिकारी नियम २३ अन्वये गठित केलेल्या जिल्हास्तरीय समन्वय व संनियंत्रण समितीपुढे हा अहवाल सादर करील.

चौदा) पोलीस महासंचालक, खंड (बारा) अन्वये सादर केलेला अहवाल तीन महिन्यांतून एकदा संकलित करुन, ते प्रत्येक तिमाही तसेच दरवर्षी इतर अहवालांसह नियम २१ अन्वये गठित केलेल्या ज्येष्ठ नागरिक राज्य परिषदेपुढे मांडण्यासाठी राज्य शासनाला सादर करील.

पंधरा) प्रत्येक जिल्हा पोलीस अधीक्षक तथा पोलीस आयुक्त त्यांच्या अधिकार क्षेत्रात ज्येष्ठ नागरिकांसाठी विनाशुल्क हेल्प लाईन सुरु करील.

प्रकरण - ७ ज्येष्ठ नागरिक राज्य परिषद आणि जिल्हा समित्या

२१. अधिनियमाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी तसेच सल्ला देण्याकरिता ज्येष्ठ नागरिकांच्या संदर्भात राज्य शासन विनिर्दिष्ट करेल अशी इतर कर्तव्य पार पाडण्यासाठी राज्य शासन आदेशाव्दारे ज्येष्ठ नागरिक राज्य परिषद स्थापन करील.

२) राज्य परिषदेत पुढील सदस्यांचा समावेश असेल. -

एक) ज्येष्ठ नागरिकांचे कल्याण विषयाशी संबंधित प्रभारी मंत्री - पदसिद्ध अध्यक्ष

दोन) राज्य शासनाने विकलांगता, ज्येष्ठ नागरिकांचे कल्याण, आरोग्य, गृह, प्रसिद्धी, निवृत्ती वेतन आणि ज्येष्ठ नागरिकांच्या संबंधात इतर विषयांशी संबंधित विभागांचे सचिव - पदसिद्ध सदस्य

तीन) राज्य शासन ठरवील व नामनिर्देशित करेल असे ज्येष्ठ नागरिकांचे कल्याण या क्षेत्रातील तज्ज्ञ व कार्यकर्ते - सदस्य

चार) राज्य शासनाने नाम निर्देशित केलेले परंतु परिषदेतील पदसिद्ध सदस्यांच्या संख्येपेक्षा कमी नाही असे विख्यात ज्येष्ठ नागरिक - सदस्य

पाच) प्रभारी संचालक ज्येष्ठ नागरिकांचे कल्याण - पदसिद्ध सदस्य - सचिव

३) राज्य परिषदेची सहा महिन्यांतून किमान एकदा बैठक होईल.

४) राज्य परिषदेचे पदसिद्ध सदस्य वगळता इतर सदस्यांचा पदावधी परिषदेच्या कार्यपद्धतीचे नियम आणि इतर अनुषंगिक बाबी राज्य शासन आदेशाव्दारे विनिर्दिष्ट करेल त्याप्रमाणे असतील.

२२. जिल्हा ज्येष्ठ नागरिक समन्वय संनियंत्रण समिती

१) राज्य शासन आदेशाव्दारे जिल्हास्तरावर अधिनियमाच्या प्रभावी तथा समन्वित अंमलबजावणीसाठी आणि सल्ला देण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्याकरिता ज्येष्ठ नागरिकांची एक जिल्हा समिती स्थापन करेल. ही समिती जिल्हा स्तरावर राज्य शासन विनिर्दिष्ट करेल अशी व ज्येष्ठ नागरिकांच्या संबंधात अन्य कर्तव्ये पार पाडील.

२) जिल्हा समितीची प्रत्येक तिमाहीत एक बैठक होईल.
जिल्हा समितीची रचना,अशासकीय सदस्यांचा पदावधी, कार्यपद्धतीचे नियम आणि इतर अनुषंगिक बाबी राज्य शासन आदेशाव्दारे विनिर्दिष्ट करील, त्याप्रमाणे असतील.

नमुना - अ

निर्वाहसाठी अर्ज

आईवडील व ज्येष्ठ नागरिक यांचा चरितार्थ व कल्याणासाठी अधिनियम, २००७

अधिनियमाचे कलम ५ पोट-कलम (१) येथील आईवडील व ज्येष्ठ नागरिकांसाठी न्यायाधिकरण

सन दिनांकचे अर्ज क्रमांक

अर्जदाराचे नांव -

वय लिंग राष्ट्रीयत्व

संपूर्ण पत्ता व दूरध्वनी / भ्रमणध्वनी क्रमांक

अर्जदाराने अंतिमत: धारण केलेली नोकरी / व्यवसाय आणि त्यांतून प्राप्त वेतन /उत्पन्न -

विरुद्ध पक्षकाराचे संपूर्ण नाव व पत्रव्यवहाराचा पत्ता

विरुद्ध पक्षकाराचे अर्जदाराशी नाते

विरुद्ध पक्षकाराचा व्यवसाय

विरुद्ध पक्षकाराचे नियोजित अंदाजित उत्पन्न

विरुद्ध पक्षकाराचे उत्पन्नावर अवलंबून असलेल्यांची संख्या

अर्जदारांच्या सर्व मुलांचा तपशील

मयत /विभक्त / अर्जदारासोबत रहात असलेल्या तोडीदाराचा तपशील

अर्जदारास असल्यास व्याधी

स्वत:च्या मालमत्तेतून स्थूलमानाने मिळणारे एकूण उत्पन्न

मालमत्ता परित्यागित किंवा कसे (तपशिलासह)

कोणतीही मालमत्ता हस्तांतरित करण्यात आली होती किंवा कसे

(होय / नाही) होय असल्यास त्याचा तपशिल.

प्रतिज्ञा

मी याव्दारे प्रतिज्ञापूर्वक लिहून देतो / देते की, मला माझ्या उत्पन्नातून, बचतीतून व मालमत्तेतून

स्वत:चा चरितार्थ चालविणे शक्य नाही आणि म्हणून मला याखाली नमूद केलेल्या अटी व शर्तीच्या अधीन राहून विरुद्ध पक्षकाराकडून निर्वाह व चरितार्थ खर्च मिळणे आवश्यक आहे. मला अन्य कोणत्याही मार्गाने निर्वाह खर्च मिळालेला नाही. मी असे नमूद करतो / करते की, या प्रकरणा संदर्भात ह्या न्याधिकरणासमोर अथवा अन्य न्याय दंडाधिकारी यांच्या समक्ष फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ च्या कलम १२५ अन्वये दाखल केलेले कोणतेही प्रकरण प्रलंबित नाही. मी असे नमूद करतो / करते की, वरील माहिती माझ्या माहितीवरुन व विश्वासाने सत्य आहे.

हा अर्ज .....रोजी .....या वर्षी .....येथे दाखल करण्यात आला आहे.

अर्जदाराची स्वाक्षरी

.....पोचपावती

प्रति,

श्री./श्रीमती .....

आपला दि. .....चा अर्ज .....येथील न्यायाधिकरणाने स्वीकारला असून, त्याचा नोंदणी क्रमांक .....आहे.

(अध्यक्ष पदस्थ अधिकारी)
ज्येष्ठ नागरिक निर्वाह न्यायाधिकरण

नमुना - ब

न्यायाधिकरणाच्या नोंद वहीचा नमुना

आई वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांचा चरितार्थ व कल्याणासाठी नियम २०१०

(नियम ४ (२) (क) खालील)

अ.क्र	अर्जदाराचे नाव, पत्ता, दुरध्वनी / भ्रमणध्वनी क्रमांक	विरुद्ध पक्षकाराचे संपूर्ण नाव व पत्रव्यवहाराचा पत्ता	कारणे दाखवा नोटीशीची तारीख	सुनावणी दिनांक	आदेश निर्गमित करण्यात आल्याचा दिनांक

नमुना - क

पोच देय नोंदणीकृत डाकेने **कारणे दाखवा नोटीस**

आईवडील व ज्येष्ठ नागरिक यांचा चरितार्थ व कल्याणासाठी अधिनियम, २००७ चे कलम ५ (३)

संदर्भ क्रमांक दिनांक : .....

श्री. / श्रीमती (प्रतिवादी विरुद्ध पक्षकार) पत्ता :

विषय : निर्वाह अर्जासंदर्भात कारणे दाखवा नोटीस

निर्वाहसाठी अर्ज क्रमांक

येथील न्याधिकरणाने अर्जदाराला निर्वाहाकरिता प्रत्येक महिन्यास रु. ..... इतकी रक्कम का मंजूर करु नये. सदर प्रकरणात आपला समावेश का करण्यात येऊ नये याबाबतची कारणे दाखवा या नोटीसीव्दारे देण्यात येत आहे. निर्वाहासाठी न्याधिकरणाकडे केलेल्या अर्जाची एक प्रत या सोबत जोडण्यात आली आहे. कारणे दाखवा नोटीस संदर्भात न्याधिकरणासमोर दिनांक .....रोजी .....वाजता लेखी उत्तरासह आपली बाजू मांडण्यासाठी आपण व्यक्तीश: हजर रहावे. सुनावणीसाठी विनिर्दिष्ट केलेल्या दिनांकास आपण उपस्थित राहू शकला नाहीत तर, न्यायाधिकरण निर्वाह अर्जावर एकतर्फी निर्णय घेऊन पुढील कार्यवाही करेल यांची दखल घ्यावी.

(अध्यक्ष पदस्थ अधिकारी),
ज्येष्ठ नागरिक निर्वाह न्याधिकरण

प्रत :

श्री./ श्रीमती (अर्जदार) पत्ता :

न्यायाधिकरणासमोर उपरोक्त सूचनेत विनिर्दिष्ट केलेल्या दिनांकाच्या सुनावणीसाठी आपण उपस्थित राहावे. सदरहू सुनावणीच्या दिनांकास आपण उपस्थित राहू शकला नाही तर, न्यायाधिकरणाकडून एकतर्फी निर्णय घेण्यात येईल.

(अध्यक्ष पदस्थ अधिकारी),
ज्येष्ठ नागरिक निर्वाह न्याधिकरण

नमुना - ड

समेटकर्ता अधिकाऱ्याला संदर्भ करण्याचा नमुना

आई,वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांचा चरितार्थ व कल्याणासाठी नियम, २०१० (नियम १० (२)

नोंदणीकृत डाकेने संदर्भ क्रमांक..... दिनांक .....

प्रति,

समेटकर्ता अधिकारी (पत्ता).....

विषय, ...दिनांक .....चा निर्वाह अर्ज क्र.....

विषयांकित निर्वाह संबंधात अर्जदार व प्रतिवादी विरुद्ध पक्ष हे समेटकर्ता अधिकाऱ्यामार्त समझौता करार करण्यास तयार आहेत. सबब, दोन्ही पक्षकारांना मान्य असेल असा समझौता करार हे पत्र प्राप्त झाल्यापासून एक महिन्याच्या आत करुन तो न्यायाधिकरणाकडे पाठविण्यात यावा,अशी आपणास विनंतीआहे. संदर्भाकरिता अर्जासोबत विरुद्ध पक्षकाराला दिलेली कारणे दाखवा नोटीस तसेच सदरहू नोटीसला त्यांनी दिलेले उत्तर जोडण्यात आले आहे.

(अध्यक्ष पदस्थ अधिकारी),
ज्येष्ठ नागरिक निर्वाह न्याधिकरण

नमुना - २

समझौता करार

आई,वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांचा चरितार्थ व कल्याणासाठी नियम, २०१० (नियम ११ (२)

निवार्हसाठी अर्ज क्रमाक .....:/ सन .....

अर्जदार : श्री / श्रीमती

प्रतिवादी / विरुद्ध पक्षकार :-

आम्ही खालील सही करणार श्री / श्रीमती .....

या व्दारे अर्जदारास रु. .....प्रत्येक महिन्याला निर्वाह भत्ता देण्यास तयार आहोत.

प्रतिवादीची सही .....

अर्जदाराची सही .....

(समेटकर्ता अधिकारी)

नमुना - प

न्यायाधिकरणास समेटकर्ता अधिकाऱ्याचा अहवाल

आई,वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांचा चरितार्थ व कल्याणासाठी नियम, २०१०(नियम ११ (३)

.....चे निर्वाहसाठी अर्ज क्रमांक .....

प्रति,

ज्येष्ठ नागरिक निर्वाह न्यायाधिकरण

पत्ता :-

संदर्भ क्रमांक :-

.....चा अर्ज क्रमांक .....च्या संदर्भातील समझौता / ना- समझौता करार नमुना क्रमांक .....मध्ये दिनांक .....रोजीच्या संदर्भासह प्राप्त झालेल्या दस्तदेवज सोबत पाठविण्यात येत आहे / मी, दोन्ही पक्षकारांमध्ये समझौता करण्याचा .....प्रयत्न केला आहे (अभिप्राय).

अर्जदार आणि विरुद्ध पक्षकार यांच्यामध्ये खालील मुद्यांच्या संदर्भात समझौता होऊ शकला नाही.

(१) .....

(२) .....

(समेटकर्ता अधिकारी)

नमुना - फ

समझौता करार कायम करण्याचे ज्ञापन

आई,वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांचा चरितार्थ व कल्याणासाठी नियम, २०१० (नियम १२ (२)

अर्ज क्रमाक ...../ सन .....

अर्जदार : श्री / श्रीमती

विरुद्ध पक्षकार श्री /श्रीमती

विषय :- समझौता करार दिनांक .....कायम करणेबाबत ज्ञापन

अर्जदाराच्या अर्ज क्रमांक .....संबंधीत समेटकर्ता अधिकारी ..... यांच्या समक्ष दि. .....रोजी नमुना क्र. ..... मध्ये अर्जदाराला देण्यात येणारा निर्वाह भत्ता या संदर्भात केलेला करार कायम करण्यास निर्वाह न्याधिकरण .....येथे दिनांक .....रोजी .....वा. व्यक्तीशा उपस्थित रहावे.

अध्यक्ष, पदस्थ अधिकारी,
ज्येष्ठ नागरिक निर्वाह न्याधिकरण

नमुना - भ

अपीलाचा नमुना

आई,वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांचा चरितार्थ व कल्याणासाठी नियम, २००७

(अधिनियमाचे कलम १६ पोट कलम (१))

..... येथील ज्येष्ठ नागरिक अपिलीय न्याधिकरण

सन दिनांकाचे .....अपील क्रमांक .....

अपिलार्थीचे नांव -

वय लिंग राष्ट्रीयत्व

संपूर्ण पत्ता व दुरध्वनी / भ्रमणध्वनी क्रमांक

अपिलार्थीने अंतिमत: धारण केलेली नोकरी / व्यवसाय आणि त्यातून प्राप्त वेतन / उत्पन्न -

प्रतिवादीचे संपूर्ण नाव व पत्रव्यवहाराचा पत्ता

प्रतिवादीचे अर्जदाराशी नाते

प्रतिवादीचा व्यवसाय

प्रतिवादीचे नियोजित / अंदाजित उत्पन्न

अपिलार्थीच्या उत्पन्ना वर अवलंबून असलेल्यांची संख्या

अपिलार्थीच्या स्वत:च्या मालकीच्या मालमत्तेचा तपशील

अपिलार्थीला स्वत:च्या मालकीच्या मालमत्तेतून तपशील

अपिलार्थीला स्वत:च्या मालकीचया मलमत्तेतून स्थुलमानाने मिळणारे एकूण उत्पन्न

कोणतीही मालमत्ता हस्तांतरित करण्यात आली होती किंवा कसे

(होय / नाही) (होय असल्यास त्याचा तपशील)

प्रतिज्ञा

मी याव्दारे प्रतिज्ञापूर्वक लिहून देतो / देते की, माझ्या उत्पन्नातून, बचतीतून व मालमत्तेतून

स्वत:चा चरितार्थ चालविणे शक्य नसल्याने मी ..... येथील न्यायाधिकरणाकडे ..... निर्वाहासाठी अर्ज केला होता. ..... येथील न्यायाधिकरणाने अर्ज क्रमांक .....संदर्भात दिनांक .....रोजी आदेश पारित केले आहेत. न्याधिकरणाच्या सदर आदेशाने मी खालील नमूद कारणास्तव व्यथित झालो आहे. सबब, ...न्यायाधिकरणाच्या दिनांक .....च्या आदेशाविरुद्ध मी खालील अटींच्या अधीन राहून अपील दाखल करीत आहे.

१. .....

मला अन्य कोणत्याही मार्गाने निर्वाह भत्ता मिळत नाही.

या प्रकरणा संदर्भात ह्या न्याधिकरणासमोर अथवा अन्य न्याय दंडाधिकारी यांच्या समक्ष फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ च्या कलम १२५ अन्वये दाखल केलेले कोणतेही प्रकरण प्रलंबित नाही. मी असे नमूद करतो /करते की, वरील माहिती माझ्या माहितीवरुन व विश्वासाने सत्य आहे.

सदर अपील .....दिवस ..... सन .....येथे दाखल करण्यात आले आहे.

अपिलार्थीची स्वाक्षरी

नमुना - म

अपिलीय न्यायाधिकरणाची नोंदवही

आई- वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांचा चरितार्थ व कल्याणासाठी नियम, २०१० (नियम १६)

संदर्भ क्रमांक	अर्जदाराचे नाव, पत्ता,दूरध्वनी/ भ्रमणध्वनी	प्रतिवादीचे संपूर्ण नाव व पत्रव्यवहारपत्ता	आक्षेपित आदेशाचा तपशील	कारणे दाखवा नोटीशीची तारीख	सुनावणी दिनांक	आदेश निर्गमित करण्यात आल्याचा दिनांक

पोच देय नोंदणीकृत डाकेने **नमुना - न अपिलाची पोच पावती**

आई -वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांचा चरितार्थ व कल्याणासाठी नियम, २०१०(नियम-१६)

संदर्भ क्रमांक ..... दिनांक .....

श्री. / श्रीमती (प्रतिवादी) पत्ता - .....

दूरध्वनी / भ्रमणध्वनी क्रमांक -

विषय :- अपील क्रमांक .....दिनांक .....

ज्येष्ठ नागरिकांसाठी अपिलीय न्यायाधिकरण .....येथे आपला अपील अर्ज न्यायाधिकरणाने दाखल केला आहे / नाही. सदर अपिलाचा नोंदणी क्रमांक ..... असून आपण दिनांक ..... रोजी लेखी व व्यक्तीश: आपले म्हणणे सादर करण्यासाठी अपिलीय न्यायाधिकरणासमोर उपस्थित रहावे.

(अध्यक्ष पदस्थ अधिकारी),

ज्येष्ठ नागरिक चरितार्थ निर्वाह न्याधिकरण

पोच देय नोंदणीकृत डाकेने **नमुना - त कारणे दाखवा नोटीस**

आई -वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांचा चरितार्थ व कल्याणासाठी नियम, २०१०(नियम-१६(२)

संदर्भ क्रमांक ..... दिनांक .....

श्री. / श्रीमती (प्रतिवादी) पत्ता -

दूरध्वनी / भ्रमणध्वनी क्रमांक -

विषय :- कारणे दाखवा नोटीस

अपील अर्ज क्रमांक ...../ सन .....संदर्भात

.....येथील न्यायाधिकरणाने अर्ज क्रमांक .....संदर्भात पारित केलेल्या दिनांक ..... च्या आदेशानुसार अपिलार्थीला निर्वाहकरिता प्रत्येक महिन्यास रु. . .....इतकी रक्कम का मंजूर करु नये? याबाबतची कारणे दाखवा या नोटीशीव्दारे देण्यात येत आहे. अपिलाची एक प्रत यासोबत जोडण्यात आली आहे. कारणे दाखवा नोटीस संदर्भात अपिलीय न्यायाधिकरणासमोर दिनांक .....रोजी .....वाजता लेखी उत्तरासह आपली बाजू मांडण्यासाठी आपण व्यक्तीश: हजर रहावे. सुनावणीसाठी विनिर्दिष्ट दिनांकास आपण उपस्थित राहू शकला नाहीत तर, अपिलीय न्यायाधिकरण अपील अर्जावर एकतर्फी निर्णय घेऊन पुढील कार्यवाही करेल यांची दखल घ्यावी.

(अध्यक्ष पदस्थ अधिकारी),

ज्येष्ठ नागरिक अपिलीय न्यायाधिकरण.

परिशिष्ट

आई -वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांचा चरितार्थ व कल्याणासाठी नियम, २०१०

(नियम-१८ (१) (अ) पहा)

वृद्धाश्रमातील सोयी-सुविधा आणि कार्यकारी कृती मानके. - प्रत्यक्ष भौतिक सुविधा

१. **जागा** - वृद्धाश्रमाची जागा ही शासनाच्या नगर विकास विभागाने ठरवून दिलेल्या दरडोई चटई क्षेत्रफळ निर्देशांकाप्रमाणे पुरेशी असवी, राज्य शासन ग्रामीण / अर्ध उपनगरीय ठिकाणी आवश्यक क्षमतेचे वृद्धाश्रम स्थापन करण्यासाठी पुरेशी जागा उपलब्ध करुन देईल. त्यांत मनोरंजन / करमणूक, बाग- बगीचे तथा भविष्यात होणाऱ्या वाढीसाठी इ. पुरेशी जागा राहील, अशी तरतूद करेल.

२. **वास्तव्याची जागा** - वृद्धाश्रमातील प्रत्येक निवासी वृद्धासाठी खालील निकषाप्रमाणे किमान जागा असावी -

१) शयन कक्ष / शयन गृहाचे क्षेत्रफळ ७.५ चौ.मी. प्रती सहवासी.

२) वास्तव्य क्षेत्र किंवा चटई क्षेत्र प्रती सहवासी उपरोक्त (१) सह स्वंयपाक गृह, भोजनालय, मनोरंजन गृह, वैद्यकीय उपचार गृह, इतर यांचा समावेश असेल. परंतु छन्न मार्ग व्हरांडा यांचा समावेश नसेल.

३) सुविधा - वृद्धाश्रमात खालील सुविधा असतील :-

अ) पुरुष व स्त्री यांच्या निवासाठी स्वतंत्र खोल्या / शयनगृह.

ब) पिण्याच्या व इतर कामांसाठी पुरेशी पाण्याची सोय.

क) विद्युत पुरवठा, पंखे आणि आवश्यकतेनुसार सहवासींसाठी गरमाईची सोय

ड) स्वयंपाक - तथा वखार / संग्रहालय आणि कार्यालय.

इ) भोजनालय

ई) स्नानगृह आणि शौचालय पुरेशा प्रमाणात, त्यांत विकलांग व्यक्तीसाठी सोयीचे शौचालय असतील आणि घसरणरहित टाईल्स बसविलेले असतील.

फ) करमणुकीसाठी दूरदर्शन संच, वृत्तपत्र तसेच पुरेशी पुस्तके आणि प्रथमोपचार, आजारपण, देखंरेख आणि प्राथमिक आरोग्य सुविधा, वृद्धाश्रम अडथळेरहित असेल. त्यात हॅन्ड रेल्स रॅम्प्स आणि उद्वाहनाची सोय असेल.

कार्यकारी कृती मानके -

१. शासन प्रमाण ठरवेल त्याप्रमाणे प्रती व्यक्तीस सकस व पोषक आहार पुरविणे.

२. सहवासींसाठी पुरेसे अंथरुण व पांघरुन थंडीसाठी देखील पुरविणे.

३. स्वच्छता व स्वास्थ आणि संरक्षणाची पर्याप्त व्यवस्था करणे.

४) वैद्यकीय आणीबाणीसाठी जवळच्या शसकीय रुग्णालयाशी आणि संरक्षणाच्या दृष्टिने नजिकच्या पोलीस ठाण्याशी संपर्क तथा व्यवस्था

५) सहवासींचा आरोग्य विमा उतरविणे आणि विम्याचा लाभ त्या सहवासीनी नामांकित केलेल्या व्यक्तीस देणे. कुठल्याही परिस्थितीत विम्याचा लाभा सदर वृद्धाश्रम किंवा वृद्धाश्रमाच्या व्यवस्थापनेवर काम करणारी व्यक्ती असू नये.

४८

आई -वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांच्या चरितार्थ व कल्याणासाठी नियम २०१०

ह्या नियमानुसार मंजूर विविध नमुने.

अनुसूची

अ.क्र.	विषय	नमुना
१.	निर्वाह खर्चासाठी अर्ज	अ
२.	न्यायाधिकरणाच्या निर्वाह नोंदवहीचा नमुना	ब
३.	न्यायाधिकरणाने कारणे दाखवा नोटीशीचा नमुना	क
४.	न्यायाधिकरणाने समेटकर्त्या अधिकाऱ्याला संदर्भ करणे	ड
५.	समझौता करार	इ
६.	न्यायाधिकरणास समेटकर्ता अधिकाऱ्याचा अहवाल	प
७.	समझौता करार कायम करण्याचे ज्ञापन	फ
८.	अपिलाचा नमुना	भ
९.	अपिलीय न्यायाधिकरणाच्या नोंदवहीचा नमुना	म
१०.	अपिलाची पोच पावती	न
११.	अपिलाची कारणे दाखवा नोटीस	त

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

ज. न. राठोड,

शासनाचे उप सचिव

शासन निर्णय- शासनाचे ज्येष्ठ नागरिक धोरण

९ जुलै २०१८

राज्याचे सर्वसमावेशक ज्येष्ठ नागरिक धोरण २०१३ ची अंमलबजावणी करण्याबाबत.

महाराष्ट्र शासन

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग

शासन निर्णय क्रमांक :- ज्येष्ठना २०१६/प्रक्र.७१ /सामासू

नवीन हैद्राबाद हाऊस, शिबीर कार्यालय, नागपूर.

दिनांक :- ०९ जुलै, २०१८

प्रस्तावना :-

भारताच्या संविधानातील राज्य धोरणाची निदेशक तत्वावरील अनुच्छेद ३९ क व ४१ मध्ये ज्येष्ठ नागरिक सुस्थितीत असावा अशी तरतूद आहे. ज्येष्ठ नागरिकांचे समाजातील स्थान विचारात घेता त्यांना वृध्दापकाळ चांगल्या तऱ्हेने घालविता यावा, समाजामध्ये त्यांचे जीवन सुसह्य व्हावे, शारिरीक/मानसिक आरोग्य सुस्थितीत रहावे, वृध्दापकाळामध्ये त्यांच्या आर्थिक क्षमता, कामाचा हक्क, शिक्षणाचा हक्क आणि सार्वजनिक मदत मिळविण्यासाठी राज्य शासनाने दि. १४/६/२००४ रोजी राज्याचे ज्येष्ठ नागरिक धोरण, २००४ (भाग-१) जाहिर केले असून त्यामध्ये अखर्चिक बाबींचा समावेश आहे. त्यानंतर राज्याचे सर्वसमावेशक धोरणास मा. मंत्रीमंडळाने दिनांक ३०/०९/२०१३ रोजी मान्यता दिलेली आहे. याबाबत दिनांक १६/०१/२०१८ रोजी मा. मंत्री (सा.न्या.) यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या बैठकीत दिलेल्या सुचनेनुसार तसेच राज्याचे सर्वसमावेशक ज्येष्ठ नागरिक धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी स्थापन करण्यात आलेल्या समितीने दिलेल्या मान्यतेनुसार याबाबतचा शासन निर्णय निर्गमित करण्याची बाब विचाराधीन होती.

शासन निर्णय :

राज्याचे सर्वसमावेशक ज्येष्ठ नागरिक धोरणाबाबत दि.३०/०९/२०१३ रोजी मंत्रीमंडळाच्या बैठकीमध्ये निर्णय घेण्यात आला आहे. त्या अनुषंगाने **सदर शासन निर्णयामध्ये नमूद बाबींकरीता ज्येष्ठ नागरिकांची वयोमर्यादा ६० वर्षे किंवा त्यापेक्षा जास्त अशी करण्यात येत आहे.**

शासनाचे सर्वसमावेशक ज्येष्ठ नागरिकांबाबतचे धोरण.

राष्ट्रीय धोरणात घालून दिलेल्या तत्वांचे पालन करुन मुख्यत: पुढील घटकांवर लक्ष केंद्रीत करण्याचा राज्य शासन प्रयत्न करेल.

अ) ज्येष्ठ नागरिकांसाठी आर्थिक नियोजन करणे.

ब) ज्येष्ठ नागरिकांच्या आरोग्याची काळजी घेणे.

क) ज्येष्ठ नागरिकांना ताण तणावास तोंड देण्यासाठी सक्षम करणे.

राज्य शासनाच्या सर्वसमावेशक ज्येष्ठ नागरिकांच्या धोरणाबाबत झालेल्या निर्णयानुसार संबंधित प्रशासकीय विभागाने ज्येष्ठ नागरिक योजनेसंबंधी पुढीलप्रमाणे कार्यवाही करावी.

सार्वजनिक आरोग्य विभाग :

१) निराधार व गंभीर आजार असलेल्या ज्येष्ठ नागरिकांना धर्मादाय संस्था/स्वंयसेवी संस्था यांनी मदत करण्यासाठी राज्य शासनाकडून आवाहन करण्यात यावे.

२) आजारपणाचे वेळीच निदान होणे व आजारपण होऊ नये म्हणून प्रतिबंधनात्मक योजना ज्येष्ठ नागरिकांसाठी तयार करण्यात यावी. त्याचा प्रचार करण्यात येऊन वेळोवेळी आरोग्यविषयक शिबिरे घेण्यात यावीत.

३) आरोग्यविषयक शिक्षणाचे कार्यक्रम ज्येष्ठ नागरिकांपर्यंत पोहोचवणे आवश्यक आहे. ज्येष्ठांसाठी मानसिक आरोग्य सेवेमध्ये वाढ करण्यात यावी. याकरिता कार्यरत असलेल्या स्वयंसेवी संस्थांना शासनाचे प्रोत्साहन द्यावे.

४) वैद्यकीय महाविद्यालयांशी संबंधित रुग्णालयामध्ये वृद्धांसाठी ५% खाटांची सोय करावी.

५) शासनाच्या अखत्यारित असलेल्या रुग्णालयांमध्ये ज्येष्ठ नागरिकांसाठी वेगळी सोय असेल तसेच त्यांना प्राथम्यक्रम देण्यात यावे. त्यांच्यासाठी सल्ला मार्गदर्शनासाठी (कौन्सिलिंग) ठराविक वेळ राखून ठेवण्यात यावी.

६) ज्येष्ठ नागरिकांसाठी वैद्यकीय सेवा व ॲम्ब्युलन्स सेवा उपलब्ध करुन देण्याबद्दल सेवाभावी संस्थांचा सहभाग वाढविण्याचे प्रयत्न करण्यात यावेत.

७) खाजगी वैद्यकीय सुविधा देणाऱ्या संस्था / रुग्णालये / ट्रस्ट यांना ६० वर्षावरील ज्येष्ठ नागरिकांकरिता ५०% सवलत देण्याबाबत आवाहन करण्यात यावे. तसेच खाजगी वैद्यकीय सेवा देणाऱ्या डॉक्टरांना वयोवृध्दांसाठी फी मध्ये सवलत देण्यासाठी आवाहन करण्यात यावे. त्यासाठी वैद्यकीय क्षेत्रातील प्रतिनिधीक संस्थांबरोबर सुसंवाद साधण्यात यावा.

८) वैद्यकीय सेवा व मानसशास्त्रीय उपचार आणि समुपदेशन यांच्या पृष्ठ्यर्थ प्रशिक्षित व्यावसायिक / सामजिक कार्यकर्ते यांची नेमणूक करण्यात यावी.

९) निराधार व्यक्तींच्या धर्तीवर ज्येष्ठ नागरिकांना वैद्यकीय सेवा देण्यात यावी.

१०) सार्वजनिक आरोग्य कार्यक्रमात "वृद्ध चिकीत्सा" याचा समावेश करण्यात यावा.

११) रुग्णालयांमध्ये "ज्येष्ठ नागरिक चिकीत्सा विभाग" व "ज्येष्ठ नागरिकांसाठी स्वतंत्र स्वागत कक्ष" यांचा समावेश करण्यात यावा.

१२) शासकीय रुग्णालयामध्ये ज्येष्ठ नागरिकांसाठी मोफत डायलिसिस सेंटरची स्थापना स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून देण्याचा प्रयत्न करावा.

१३) ज्येष्ठ नागरिकांसाठी आरोग्य तपासणी व उपचार शिबिरे आयोजित करण्यात यावीत. सध्या ज्येष्ठ नागरिकांच्या सहकार्याने काही ठिकाणी अशी शिबिरे आयोजित करण्यात यावीत.

१४) ज्येष्ठ नागरिकांच्या उपचार व पुनर्वसन संदर्भात राज्यातील प्रादेशिक मनोरुग्णालयातील कर्मचाऱ्यांकरीता कालबद्ध प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात यावेत.

१५) राजीव गांधी जीवनदायी योजनेचा लाभ दरवर्षी दारिद्रय रेषेखालील लोकांना दिला जातो. तथापि सदर योजनेतंर्गत ज्येष्ठ नागरिकांना मोफत आरोग्य सेवा देण्याचा प्रयत्न करावा.

१६) आरोग्य विभागाने माहिती व जनसंपर्क कार्यालयामार्फत वृध्दांसाठी व वृध्दांच्या आरोग्याच्या समस्या विषयी रेडियो, टी.व्ही. मार्फत ज्येष्ठ नागरिकांसाठी आरोग्य विषयक कार्यक्रम आयोजित करण्यात यावेत. तसेच आयईसी ब्यूरो मार्फत रेडियो जिंगल्स/टि.व्ही. वर फूटनोटस व जाहिराती देण्यात याव्यात.

१७) मेमरी क्लिनीक स्थापनेबाबत कार्यवाही करावी.

१८) सर्व्हेक्षणाद्वारे ज्येष्ठ नागरिकांच्या आरोग्य विषयक समस्या जाणून घेणे व त्यांचेवर उपचार करण्याचे धोरण राबविण्यात यावेत.

१९) ज्येष्ठ नागरिकाने आरोग्य केंद्राकडे संपर्क केल्यास प्राथमिक आरोग्य विषयक तपासणी करुन तक्रारीबाबत संबंधित डॉक्टरांना तात्काळ अवगत करतील. जेणेकरुन वृद्ध रुग्णांवर तात्काळ उपचार करण्यात यावेत.

२०) शासकीय आरोग्य सेवा ज्येष्ठ नागरिकांच्या प्रतिबंधक व रोगमुक्त चिकित्सेवर तसेच आरोग्य शिक्षणावर भर देतील. त्यासाठी जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) सूचनांनूसार प्राथमिक आरोग्य केंद्रांना सक्षम केले जावे. सर्व शासकीय रुग्णालये, महानगरपालिका व नगरपालिका रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्रांत / उपकेंद्रात पुरेसे वैद्यकीय अधिकारी, परिचारिका, औषधे, वैद्यकीय सुविधा देण्यात याव्यात.

२१) शासकीय रुग्णालये, महानगरपालिका / नगरपरिषदा / नगरपालिका / नगरपंचायत रुग्णालये तसेच प्राथमिक आरोग्य केंद्रे यामध्ये ज्येष्ठ नागरिकांसाठी कालबद्ध शिबिरे घ्यावेत व याबाबत संबंधित ज्येष्ठ नागरिक कक्षास अहवाल सादर करण्यात यावा.

नगर विकास विभाग :-

१) महानगरपालिका / नगरपरिषद / नगरपालिका / नगरपंचायती यांची रुग्णालये तसेच प्राथमिक आरोग्य केंद्र यांच्या अखत्यारित असलेल्या रुग्णालयामध्ये ज्येष्ठ नागरिकांसाठी वेगळी व्यवस्था करण्यात यावी. त्यांना प्राथम्यक्रम देण्यात यावा. त्यांच्यासाठी ठराविक वेळ / ठराविक जागा राखून ठेवण्यात याव्यात.

२) स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे प्रशासनात वृध्दांच्या अनुभवाचा व ज्ञानाचा फायदा घ्यावा. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये उपलब्ध असलेल्या इमारतीमध्ये अन्य कार्यक्रम सुरु नसताना ज्येष्ठ नागरिकांच्या संस्थांना जागा उपलब्ध करुन देण्यात याव्यात. महानगरपालिका / नगरपालिका / नगरपरिषद / नगरपंचायती यांनी ज्येष्ठ नागरिकांचे करमणुक केंद्र, ज्येष्ठ नागरिक केंद्र इत्यादींसाठी नाममात्र दर किंवा मोफत जागा / ईमारत उपलब्ध करुन द्यावी.

३) ज्येष्ठ नागरिकांच्या आवश्यक गरजा भागविण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सेवा उपलब्ध करुन देणारी बहुउद्देशिय केंद्रे, सहकारी गृहनिर्माण संस्थेमध्ये मध्यवर्ती ठिकाणी योजनेत यावीत. त्यासाठी गृहनिर्माण संस्थांचे आराखडे मंजूर करताना योग्य अटी घालण्याचा विचार व्हावा.

४) उद्यानात तसेच पदपथावर ज्येष्ठ नागरिकांसाठी बाकांची व्यवस्था करण्यात यावी. उद्यानात व्हील-चेअर नेण्याची सोय करण्यात यावी.

५) सार्वजनिक बस मध्ये सुलभ रीतीने चढण्यासाठी व्यवस्था करण्यात यावी.

६) अपंगांसाठी तसेच ज्येष्ठ नागरिकांसाठी उपयोगी ठरतील अशा स्वच्छतागृहांची सोय करण्यात यावी. घरातील स्नानगृहात / स्वच्छतागृहात न घसरणाऱ्या फरशा, पकडदांडा बसविण्याबाबत सूचित करण्यात यावे. तसेच नवीन बांधकाम करण्यात येणाऱ्या गृहयोजनेच्या स्वच्छतागृहामध्ये ज्येष्ठ नागरिकांचा सुलभ वावर होईल अशा तरतुदी कराव्या या अटींच्या अधीन राहून इमारतीच्या आराखड्यास मान्यता देण्यात यावी.

७) ज्येष्ठ नागरिकांना ज्याप्रमाणे आयकरामध्ये, प्रवासामध्ये व इतर बाबतीत सवलत दिली जाते त्याप्रमाणे महानगरपालिका, नगरपालिका द्वारा आकारणाऱ्या करामध्ये सवलत देण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा.

८) मॉल, रेस्टॉरेंट, कार्यालये, सिनेमागृहे व इतर सार्वजनिक ठिकाणी सुलभ अडथळा विरहीत व्हील चेअर प्रवेश तसेच ज्या सोयी-सुविधा उपलब्ध करुन देणे शक्य आहे, त्या देण्यात याव्यात.

९) प्रत्येक जिल्ह्यात ४ वृध्दाश्रमासाठी जागा राखून ठेवण्यात यावी.

१०) विविध निवासी व अनिवासी संकुलात वृद्धाश्रम उभारता यावे याकरिता अतिरिक्त चटई क्षेत्र निर्देशांक (एफ.एस.आय.) उपलब्ध करुन देण्यात यावा.

११) नगर विकास विभागाकडून नवीन टाऊनशीप किंवा मोठ्या संकुलास परवानगी देताना वृद्धाश्रम स्थापन करणे सक्तीचे करावे. ज्येष्ठ नागरिकांसाठी बांधण्यात येणाऱ्या वृद्धाश्रम / निवास व्यवस्थेसाठी चटईक्षेत्र निर्देशकांच्या सक्तीची तरतूद करण्यासाठी व त्यासाठी विविध अधिनियमामध्ये आवश्यक सुधारणा करण्यात यावी.

१२) सर्व निवासी, वाणिज्य व इतर संकुले यामध्ये ज्येष्ठ नागरिकांसाठी सोय सुविधांची तरतुद करण्यासाठी मागदर्शक तत्त्वे आखून द्यावीत तसेच यासाठी विकास नियंत्रण नियमावली (DCR) यामध्ये आवश्यक ते बदल करावेत.

गृह विभाग :

१) ज्येष्ठ नागरिकांचा विविध स्तरातून होणारा छळ, पिळवणूक यापासून त्यांचे संरक्षण करण्यात यावे.

२) प्रत्येक जिल्ह्यांच्या ठिकाणी तसेच पोलीस आयुक्तालयात ज्येष्ठ नागरिकांसाठी विना शुल्क हेल्प लाईन सुरु करण्यात यावी. याद्वारे आणिबाणीच्या वेळी ज्येष्ठ नागरिकांना तात्काळ आरोग्य सेवा आवश्यक सूचना तथा सुरक्षा विषयक मदत उपलब्ध करण्याबाबत उचित कार्यवाही करावी.

३) ज्येष्ठ नागरिकांना आपत्कालीन परिस्थितीत तातडीने मदत मिळवण्यासाठी आधुनिक तंत्राचा वापर करुन आपात्कालीन सतर्क करणारी यंत्रणा (Emergency Alert System) विकसीत करण्यात यावीत. त्यामध्ये उदा. मोबाईल अलार्म, इंटरनेट, जी.पी.एस. याद्वारे सुरक्षेसाठी संपर्क केल्यास संकट समयी ज्येष्ठ नागरिकांना आहे त्या ठिकाणी मदत देणे शक्य होईल.

४) पोलिसांनी ज्येष्ठांची सुरक्षितता व अन्य प्रश्न यामध्ये जाणीवपूर्वक प्रयत्नशील राहण्यासाठी जागरुकता दाखवावी. ज्येष्ठ नागरिकांना होणारे विविध सतावणूकीसंबंधी (Elderly abuse) तक्रारी प्राधान्याने व खास लक्ष देऊन कायद्याच्या चौकटीत सोडविण्यासाठी प्रयत्न करण्यात यावे.

५) आई वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांच्या चरितार्थ व कल्याणासाठी नियम २०१० च्या प्रकरण ६ मधील नियम २० मध्ये ज्येष्ठ नागरिकांच्या जिवितांचे व मालमत्तेचे संरक्षण करण्याबाबत कृति आराखडा विनिर्दिष्ट केला आहे. त्याचप्रमाणे पोलीस ठाण्यात त्यांच्या हद्दीत राहणाऱ्या सर्व ज्येष्ठ नागरिकांचे विशेषत: एकाकी राहणाऱ्या ज्येष्ठ नागरिकांची अद्यावत यादी ठेवण्यात यावी.

६) पोलीस ज्येष्ठ नागरिकांवर मैत्रीपूर्ण लक्ष ठेवतील. पोलीस ठाण्याच्या प्रतिनिधीने सामाजिक कार्यकर्ता अथवा स्वयंसेवक यांच्यासह महिन्यातून किमान एकदा एकाकी व अशक्त ज्येष्ठ नागरिकांना सदिच्छा भेट द्यावी.

गृहनिर्माण विभाग :-

१) तयार होत असलेल्या सर्व गृहनिर्माणांमध्ये, वाणिज्य, व्यापारी व इतर संकुले यामध्ये ज्येष्ठ नागरिकांसाठी सोयी सुविधांची तरतूद करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्वे आखून देण्यात यावीत.

२) शासनाच्या इतर गृहनिर्माण योजनांमध्ये वृध्दांना घर / गाळा देताना तळमजल्यावरील घर / गाळा देण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा.

महसूल विभाग :-

१) प्रत्येक जिल्ह्यात वृध्दांसाठी शासकीय जमिनी उपलब्ध करुन देण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा.

२) आई वडील व ज्येष्ठ नागरिक यांच्या चरितार्थ व कल्याणासाठी अधिनियम २००७ तसेच त्याअंतर्गत दिनांक २३ जून २०१० च्या अधिसूचनेत्वये राज्यात लागू केलेले नियम २०१० यामधील तरतूदींची अंमलबजावणी करुन ज्येष्ठ नागरिकांना त्यांच्या पाल्यांकडून निर्वाह खर्च देण्याची तरतुद केली आहे. राज्यातील प्रत्येक उप विभागात संबंधित उपविभागीय अधिकाऱ्यांच्या अध्यक्षतेखाली निर्वाह प्राधिकरण स्थापन केले आहे त्याची व्यापक प्रसिध्दी करावी.

उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग :-

१) ज्येष्ठ नागरिकांकरीता व्यावसायिक प्रशिक्षणाचे मार्गदर्शन करण्यात यावे. जेणेकरुन त्यांचे वृद्धत्व उत्पादनक्षम व सकारात्मक बनेल. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी शासन खाजगी क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या अनेक संस्था व अशासकीय संघटनांशी संपर्क साधण्यात यावा.

२) ज्येष्ठ नागरिकांचा विद्यापीठे, ग्रंथालये, संशोधन संस्था आणि सांस्कृतिक केंद्र यांच्याशी संपर्क व सहभाग वाढविण्यात यावा. तसेच ज्येष्ठ नागरिकांचे सामाजिक, सांस्कृतिक, क्रीडा व इतर क्षेत्रातील ज्ञानाची तरुण पिढीशी देवाणघेवाण करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात यावेत.

शालेय शिक्षण विभाग :-

१) ज्येष्ठ नागरिकांच्या समस्यांची जाणीव समाजात होण्यासाठी विद्यार्थ्यांचे शालेय जीवनापासूनचे वृध्दापकाळात वडीलधाऱ्यांचे जीवनात उद्भवणाऱ्या प्रश्नांबद्दल जाणीव करुन घेणे आवश्यक आहे त्यासाठी शालेय अभ्यासक्रम आखताना याचा विचार करण्यात यावा. जेणेकरुन संस्कारक्षम पाल्य वृद्ध पालकांकडे योग्य दृष्टीकोन ठेवतील.

२) ज्येष्ठ नागरिकांचा शिक्षण संस्था व विद्यार्थ्यांशी संपर्क घडवून सुसंवाद साधण्यात यावा. ज्याने दोघांनाही लाभ होईल.

३) ज्येष्ठ नागरिकांना शिक्षणाच्या, प्रशिक्षणांच्या व माहितीच्या भेदभावविरहीत संधी उपलब्ध करुन द्याव्यात.

४) राष्ट्रीय दिवसाच्या कार्यक्रमांत ज्येष्ठ नागरिकांना विशेष अतिथी म्हणून आमंत्रित करण्यात यावे.

५) पहिली ते बारावी पर्यंतच्या शालेय तसेच महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात मूल्य शिक्षणाच्या उद्दिष्ठांपैकी कुटुंबातील वडिलधाऱ्या व्यक्तींशी आदरभाव, परस्पर सहकार्य, बंधुभाव, प्रेम इ. पोषक मुल्यांचे पाठ्यपुस्तकातील धड्याद्वारे मूल्यशिक्षण देण्यात यावे.

माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय :-

१) ज्येष्ठ नागरिकांच्या आरोग्यविषयक तसेच इतर कार्यक्रमाना तसेच योजनांना प्रसिध्दी देण्यात यावी.

२) वृध्दांचे प्रश्नाबद्दल प्रसार माध्यमाद्वारे सामाजिक स्तरावर जाणीव करुन देणे, प्रबोधन करणे व त्याद्वारे या प्रश्नाबद्दल जागरुकता व संवेदनशिलता निर्माण होणे यासाठी प्रयत्न करण्यात यावा.

३) वृध्दांचे आरोग्य, शिक्षण कार्यक्रम सुनिश्चित करणे या प्रयोजनाकरीता मुख्य प्रसार माध्यमे व इतर संदेश मार्ग यांचा वापर करण्याचा व त्यांना बळकटी देण्याचा प्रयत्न करावा.

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग :-

१) वृध्दांसाठी असणाऱ्या सर्व योजना एकाच छत्राखाली आणून त्या योजनांचा लाभ संबंधित वृध्दांना देण्यासाठी स्वतंत्र ज्येष्ठ नागरिक कक्ष निर्माण करुन त्याद्वारे सनियंत्रण करावे.

२) दर ५ वर्षानी ज्येष्ठ नागरिक धोरणाचे पुनर्विलोकन (Review) करण्यात यावे.

३) वयोवर्धनाचा व ज्येष्ठांच्या प्रश्नाचा अभ्यास करण्यासाठी वैद्यकीय महाविद्यालये, संशोधन संस्था व सक्षम ज्येष्ठ नागरिकांसाठी काम करणाऱ्या बिगर सरकारी संस्था यांच्या मदतीने ज्येष्ठ नागरिकांसंबंधी व त्यांच्या समस्यासंबंधी माहिती एकत्रित करण्यात यावी. त्याचा ज्येष्ठ नागरिकांचे कल्याण कार्यक्रम आखण्यासाठी उपयोग होईल.

४) राज्य, खाजगी क्षेत्रातील व अशासकीय संघटनांच्या क्षेत्रातील वृध्दाश्रमांना उत्तेजन, सहाय्य व आधार (एकात्मीकृत) द्यावा आणि अशा वृध्दाश्रमांची नोंदणी, मुल्यांकन, संनियंत्रण व त्यांना सहाय्य यासाठी विनियामक सुविधा पुरविण्यात आल्याची खात्री करावी.

५) राज्य शासनाकडून किंवा इतर स्वयंसेवी संस्थाकडून ज्येष्ठ नागरिकांकरीता संस्था चालविण्यात येतात, त्या संस्थाचे कामकाजाचे परिरक्षण एका त्रयस्थ संस्थेकडून करण्यात यावेत यासाठी विद्यापीठाचा व इतर संस्थेचा उपयोग करण्यात यावा.

६) राज्य शासन दर वर्षी ज्येष्ठ नागरिक दिवशी ज्येष्ठ नागरिकांच्या स्थितीबाबत वार्षिक अहवाल (Annual Report on Status of Senior Citizen) प्रसिद्ध करण्यात यावे. ज्यात ज्येष्ठ नागरिकांचे विविध बाबतीत समाधान निर्देशांक (Senior Citizen Contentment Index) प्रसिद्ध करण्यात यावे.

७) राज्य शासनाचे ज्येष्ठ नागरिक कल्याणनिधी स्थापन करावा. त्यांच्या विनियोगासाठी राज्यस्तर, जिल्हास्तर व महानगरपालिका / नगरपालिका स्तरावर समिती गठीत करावी.

८) वृध्दाश्रमांमधील वृद्ध रहिवाशांचे आर्थिक, मानसिक व शारिरीक अशा प्रकारचे शोषण होण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत कार्यवाही करावी.

समाज कल्याण आयुक्तालय :-

१) राज्यातील मातोश्री / अनुदानित वृद्धाश्रम यांच्या संरचनेत सुधारणा करण्यात यावी.

२) जिल्हा स्तरावर मातोश्री वृध्दाश्रमासाठी असलेली नियंत्रण समितीमध्ये सुधारणा करुन त्या योजनेत वृद्धाश्रम सल्लागार समिती स्थापन करण्यात यावी. या समितीवर ज्येष्ठ नागरिक संघाच्या योग्य प्रतिनिधीचा समावेश करण्यात यावा.

३) वृध्दाश्रमात प्रवेश घेतलेल्या ज्येष्ठ नागरिकांची सुरक्षा व जिविताची काळजी घेण्याची जबाबदारी ही संबंधित वृध्दाश्रमाच्या व्यवस्थापनाची राहील. यात व्यवस्थापनाकडून कसूर झाल्याचे आढळून आल्यास त्याबाबत व्यवस्थापनावर कायदेशीर कारवाई करण्याची तरतूद ठेवावी. तसेच वृध्दाश्रमातील कर्मचारीवृंद हा आवश्यक प्रशिक्षण धारक असेल याची व्यवस्थापनांस दक्षता घेण्याबाबत त्यांना सुचित करावे.

४) ज्येष्ठ नागरिकांनी त्यांच्या आरोग्याची काळजी कशी घ्यावी याबाबत मार्गदर्शक सूचना देण्यासाठी अस्तित्वात कार्यरत असलेल्या ज्येष्ठ नागरिकांच्या संस्थांना प्रोत्साहित करण्यात यावे.

विधी व न्याय विभाग :

१) ज्येष्ठ नागरिकांना कायदेविषयक सल्ला व इतर मदत करण्यासाठी विशेष सूचना दिल्या जाव्यात. बार असोसिएशन सारख्या संस्थांनी यामध्ये पुढाकार घेण्यास विनंती केली जावी. जिल्हा / तालुका स्तरावरील ६० वर्षावरील वृद्ध अर्जदार / प्रतिवादी यांचे दावे प्राधान्य देऊन निकालात काढण्यात यावेत.

२) ज्येष्ठ नागरिकांना असलेल्या अधिकाराबाबत जागृती निर्माण करण्याकरिता महाराष्ट्र राज्य विधी सेवा प्राधिकरणातर्फे राज्यातील सर्व जिल्हा विधी सेवा प्राधिकरण तसेच तालुका विधी सेवा समितीतर्फे, सर्व जिल्हा, तालुका तसेच गाव पातळीवर शिबिरे घेण्यात यावीत.

ग्राम विकास विभाग :

१) निराधार ग्रामीण भागातील ज्येष्ठ नागरिकांना निवाऱ्याची सोय व्हावी यासाठी पंतप्रधान आवास योजने अंतर्गत प्राथम्य देण्यात यावे.

२) अशासकीय संघटना व स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्याकडून ज्येष्ठ नागरिकांसाठी एकछत्री सेवा संकल्पनेचा विकास करण्यात यावा.

३) ज्येष्ठ नागरिकांसाठी करमणूक केंद्र / सुविधा केंद्र यासाठी ग्रामपंचायतीने विनामुल्य / नाममात्र दरात जागा यासाठी ग्रामपंचायतीने विनामुल्य / नाममात्र दरात जागा / इमारत इतरत्र उपलब्ध करुन द्यावी.

सांस्कृतिक कार्य व पर्यटन विभाग :

१) पर्यटन निवास संकुलामध्ये विना हंगामाच्या कालावधीत ज्येष्ठ नागरिकांना सवलत देण्यात यावी. त्याचप्रमाणे पर्यटन हंगामाच्या कालावधीत ज्येष्ठ नागरिकांना प्राधान्य देण्यात यावे.

२) मनोरंजन व सर्जनशील कला कार्यक्रम यांचा विकास करण्यात यावा.

३) वृद्ध कलावंताना मानधन देण्याची योजना राबविण्यात यावी.

सामान्य प्रशासन विभाग :

१) शासकीय व निमशासकीय कार्यालयातील ज्येष्ठ नागरिकांच्या समस्या प्रकरणी शीघ्र कार्यवाही होण्यासाठी विशेष प्राधान्य देण्यात यावे. त्यासाठी सूचना संबंधितांना निर्गमित करण्यात याव्यात.

२) ज्येष्ठ नागरिकांचे प्रश्न अतिशय व्यापक व त्यांचे विविध पैलू असल्यामुळे त्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी ज्या स्वयंसेवी संस्था, जे शासकीय अधिकारी/कर्मचारी काम करतात त्यांना प्रशिक्षण देण्यात यावे.

वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्य विभाग

१) "वृद्ध चिकीत्सा काळजी" करीता समन्वयीत प्रकल्पाद्वारे जोमाने संशोधन व विकासासाठी प्रयत्न करण्यात यावे.

२) वृद्धत्व प्रक्रियेत मंदगती / विलंब करणाऱ्या प्रक्रियांवर सखोल संशोधन करण्यात यावे.

३) जीवनदायी आरोग्यदायी योजनेतंर्गत आयुष घटकांचा (आयुर्वेद / होमिओपॅथी / युनानी / योग व निसर्गोपचार) समावेश करण्यात यावा.

सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग विभाग

सर्व सहकारी गृहनिर्माण संस्थामध्ये परिसरातील सर्व ज्येष्ठ नागरिकांच्या वापरासाठी जागा उपलब्ध करुन देण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा. सहकारी गृहनिर्माण संस्थांच्या उपविधीमध्ये तशी सुधारणा करण्यात यावी.

अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग

निराधार व निराश्रीत ६० वर्षावरील ज्येष्ठ नागरिकांना अंत्योदय योजनेतंर्गत स्वस्त दराने व प्राथम्याने शिधा देण्यात यावी.

सार्वजनिक बांधकाम विभाग :-

सार्वजनिक बांधकाम प्रादेशिक विभागाच्या अंतर्गत असलेल्या शासकीय इमारतीत ज्येष्ठ नागरिकांना Right of Persons with Disabilities Act, २०१६ नुसार रॅम्प व प्रसाधन गृहाची तथा इतर आवश्यक सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात यावी.

वित्त विभाग :-

वृध्दांना आश्रय देणाऱ्या व त्यांची देखभाल करण्याऱ्या पाल्यांना केंद्र सरकारकडे आयकरात सुट देणेसंदर्भात प्रस्ताव पाठवावा व पाठपुरावा करावा.

कौशल्य विकास व उद्योजकता विभाग :-

वृध्दांच्या ज्ञानाच्या कौशल्याचा वापर शासन, स्थानिक स्वराज्य संस्था तसेच खाजगी संस्थांना आवश्यक असल्यास करुन घेण्यासाठी योजना तयार करावी.

खालील बाबी विभागवार संयुक्तरित्या राबवतील.

नगरविकास / गृहनिर्माण विभाग :-

म्हाडा व सिडको, MMRDA, NIT सारख्या संस्थाकडून विविध ठिकाणी गृहनिर्माण प्रकल्प उभारण्यात येत आहेत, अशा सर्व प्रकल्पात वृध्दांसाठी आवश्यक त्या सर्व सोयी-सुविधा करण्यात याव्यात.

नगर विकास / ग्रामविकास विभाग :-

१) ज्येष्ठ नागरिकांसाठी दिवसभराच्या काळात देखभाल व विरंगुळा केंद्र (Day Care Centre) स्थापन करण्यात यावे.

२) ज्येष्ठ नागरिकांची काळजी घेण्याची जबाबदारी प्रत्येक स्थानिक प्राधिकरणाची राहील.

३) **शहराचा वृद्ध मित्र म्हणून विकास करणे** - आधुनिक वैद्यकीय सुविधांमुळे वाढते आर्युमान, परिणामी ज्येष्ठ नागरिकांच्या लोकसंख्येत होणारी प्रचंड वाढ यांचे गांभिर्य लक्षात घेऊन वृध्दापकाळातील अडचणी दूर करुन वृध्दांचे जगणे सुसह्य करण्यासाठी शहरांचा वृद्ध मित्र म्हणून विकास करण्याची संकल्पना जागतिक आरोग्य संघटनेने स्विकारली आहे. सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थामार्फत ही संकल्पना राबिवली जाईल. ज्यामध्ये स्वयंसेवी संस्थांमार्फत विरंगुळा केंद्रे व स्मृतीभ्रंश केंद्रे यांची स्थापना करणे, वृध्दांना मोफत अथवा अल्प दराने वाहतुक व्यवस्था उपलब्ध करुन देणे व त्यामध्ये त्यांच्यासाठी आसने सुरक्षित ठेवणे, आजी-आजोबा उद्यानाची व्यवस्था करणे व त्यात स्वच्छता गृह व इतर सोयी पुरविणे, त्यांच्यासाठी विविध करमणूक व आरोग्य विषयक कार्यक्रमांचे आयोजन करणे,

सदर विरंगुळा केंद्रात फिजीओथेरपी, नेत्रतपासणी, प्रथमोपचार, रक्तदाब व रक्तशर्करा तपासण्याची व्यवस्था व आरोग्य प्रशिक्षण या बाबींचा देखिल समावेश असेल. तसेच सिनेमागृह, नाटकामध्ये सवलतीच्या दराना प्रवेश देणे व त्यांचेसाठी आसन आरक्षित ठेवणे, ज्येष्ठ नागरिक दिन साजरा करणे, त्यांचेसाठी ग्रंथालयाची सुविधा मोफत वा सवलतीच्या दराने उपलब्ध करुन देणे इत्यादी बाबींचा समावेश करण्यात यावा.

गृह / ग्रामविकास / महसूल विभाग :-

१) ज्येष्ठ नागरिकांच्या संरक्षणाखाली "वार्डन योजना" परिणामकारकरित्या राबविण्यात यावी. त्यासाठी पोलीस व स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्यात समन्वय राखण्यात यावा.

२) मुंबईत ६० वर्षावरील ज्येष्ठ नागरिकांसाठी पोलीसांनी सुरु केलेली मदत वाहिनी क्रमांक १०३ व क्रमांक १०२९ प्रमाणेच राज्यातील सर्व जिल्हा व तालुका स्तरावर अशा प्रकारची सुविधा उपलब्ध करुन देण्याबाबत प्रयत्न करण्यात यावा.

सार्वजनिक आरोग्य विभाग / माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय :-

वृद्धांचे आरोग्य,शिक्षण कार्यक्रम सुनिश्चित करणे या प्रयोजनाकरीता मुख्य प्रसारमाध्यमे व इतर संदेशमार्ग यांचा वापर करण्याचा व त्यांना बळकटी देण्याचा प्रयत्न करावा.

सार्वजनिक आरोग्य / वैद्यकीय शिक्षण विभाग :-

१) ज्येष्ठ नागरिकांना नियमितपणे आरोग्यविषयक व मानसिक समुपदेशनाचा फायदा मिळेल याकरीता आरोग्य कर्मचाऱ्यांची सेवा व रुग्णालयाच्या विस्तारीत कार्यक्रम सेवेचा भाग म्हणून उपलब्ध करावा. खाजगी रुग्णालय व तज्ञांनाही त्यात सहभागी करुन घ्यावे.

२) खाजगी वैद्यकीय सेवा देणाऱ्या डॉक्टरांनी "फी" मध्ये ज्येष्ठ नागरिकांना सवलत देण्यासाठी त्यांना आवाहन करण्यात यावे.

गृह/सार्वजनिक आरोग्य/सामाजिक न्याय/नगर विकास/ग्राम विकास/सामान्य प्रशासन विभाग :-

ज्येष्ठ नागरिकांचे संबंधित खालील दिवस पाळण्यात यावे.

अ) १५ **जून - ज्येष्ठ नागिरक छळ प्रतिबंध जागृती दिवस** (World Elderly Abuse Awareness Day)

ब) २१ सप्टेंबर - जागतिक (स्मृतीभ्रंश) दिवस (World Alzheimer's Day)

क) १ ऑक्टोबर - जागतिक ज्येष्ठ नागरिक दिवस (International Day of Older Person.)

या दिवशी वृत्तपत्रात जाहिराती देणे, सार्वजनिक पदयात्रा, प्रभात फेऱ्या, सभा विशेष कार्य केलेल्या ज्येष्ठांचा व ज्येष्ठ नागरिकांसाठी काम करणाऱ्या बिगर सरकारी संस्थांचा सत्कार व गौरव इ. कार्यक्रम आयोजित करण्यात यावेत

ग्राम विकास / नगर विकास विभागांतर्गत महानगरपालिका, नगरपालिका व स्थानिक स्वराज्य संस्था अंतर्गतही वरील दिवस पाळण्यात यावे.

सामाजिक न्याय / गृह विभाग / माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय :-

ज्या ज्येष्ठ नागरिकांची मुले व नातेवाईक देखभाल करीत नसल्यामुळे ज्येष्ठ नागरिकांना वृध्दाश्रमात रहावे लागते अशा पाल्यांच्या नावांची यादी (Defaulter List) जाहीर करुन त्या यादीला व्यापक प्रसिध्दी देण्यात यावी.

उद्योग व कामगार / ग्राम विकास / नगर विकास विभाग :-

सक्षम ज्येष्ठ नागरिकांना अर्धवेळ नोकऱ्या मिळविण्यासाठी मदत करण्यात यावी. काही लघुउद्योग प्राधान्याने ज्येष्ठ नागरिकांसाठी देण्यात यावेत. (उदा. पाकिटे, उदबत्या, मेणबत्या, पापड बनविणे, इत्यादी) लघुकर्ज (Microfinance) मिळविण्यासाठी मदत करण्यात यावी तसेच बचत गट सुद्धा स्थापन करण्यात यावेत. ज्येष्ठ नागरिकांसाठी काम करणाऱ्या ज्येष्ठ नागरिक संघ, बिगर सरकारी संघटना व स्वयंसेवी संस्थांना Helpline द्वारे कायदेशीर मदत देण्यात यावी.

सामान्य प्रशासन / विधी व न्याय / सार्वजनिक बांधकाम विभाग :-

ज्येष्ठ नागरिकांच्या समस्या निवारण्यामध्ये स्वयंसेवी संस्थांचा सततचा सहभाग हा अत्यंत मोलाचा आहे. चॅरिटेबल ट्रस्ट, धार्मिक / इतर संस्था यांना सेवा पुरविण्याचे कार्यक्षेत्र विस्तृत करण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहित करण्यात यावे. शासकीय / निमशासकीय संस्था / कार्यालये, समाज मंदिरे, विरंगुळा केंद्रे येथील जागा ठराविक दिवशी ठराविक वेळेमध्ये ज्येष्ठ नागरिकांच्या कार्यक्रमाकरिता उपलब्ध करुन देण्यात यावी.

सामाजिक न्याय / सामान्य प्रशासन विभाग :-

ज्येष्ठ नागरिकांच्या प्रश्नांचे आस्थापूर्वक सोडवणूक होण्यासाठी व विविध विभागामार्फत राबवावयाच्या योजनांचे सनियंत्रण व्हावे याकरिता सामाजिक न्याय विभाग आणि सर्व शासकीय विभाग यामध्ये समन्वय साधण्यासाठी विभागामध्ये उप सचिवांच्या स्तरावर कक्षाची स्थापना करण्यात यावी. तसेच सामाजिक न्याय विभागाच्या आयुक्तालय (समाज कल्याण) स्तरावर ज्येष्ठ नागरिकां संदर्भात विषयासाठी स्वतंत्र कक्षाची निर्मिती करण्यात यावी.

सामाजिक न्याय / नगर विकास / ग्राम विकास / विधी व न्याय विभाग (धर्मदाय आयुक्त) :-

१) वयोवृद्ध व्यक्तींसाठी काम करणाऱ्या संघटना व अशासकीय संघटना यांनी केलेले प्रयत्न व काम यामध्ये या संस्थांची महत्वाची भूमिका असेल आणि या योजना व कार्यक्रम यांची रचना, नियोजन आणि संनियंत्रण करतेवेळी या संस्थांनी राज्य शासनाशी संपर्क ठेवणे आवश्यक असेल.

२) वयोवृद्ध व्यक्तींचे सक्षमीकरण व पुनवर्सन याबाबतचे पंचवार्षिक व वार्षिक कार्यक्रम तयार करण्यात यावेत आणि सर्व नागरी, ग्रामीण व स्थानिक स्वराज्य संस्था/मंडळे (अशासकीय संस्था) या कार्यक्रमांचे कार्यान्वयन करतील. या कार्याचे समन्वयन व सनियंत्रण सामाजिक न्याय विभागाद्वारे करण्यात यावेत.

वित्त / नगरविकास / ग्रामविकास विभाग :-

ज्येष्ठ नागरिकांना ज्याप्रमाणे आयकरामध्ये, प्रवासामध्ये व इतर बाबतीत सवलत देण्यात येते. त्याचप्रमाणे ग्रामपंचायत, महानगरपालिका, नगर पालिका देयकरामध्ये, मालमत्ता कर इत्यादी करामध्ये सूट / सवलत देण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा.

महसुल / सार्वजनिक बांधकाम विभाग :-

शासनाच्या निवासी संकुलात वृध्दाश्रमासाठी तथा ज्येष्ठ नागरिकांच्या सुविधेसाठी जागा उपलब्ध करुन देण्यात याव्यात.

सर्व प्रशासकीय विभाग :-

१) राज्याचा प्रत्येक विभाग राज्याच्या धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्वान्वये विनिर्दिष्ट कार्यक्रमांचा निर्देश करील व त्यानुसार वयोवृद्ध व्यक्तींसाठी योजना व कार्यक्रम राबविण्यात याव्यात.

२) कार्यक्रम व योजना याबाबतची माहिती विभागाच्या कार्यक्रम अंदाजपत्रकातील स्वतंत्र प्रकरणामध्ये देण्यात यावी. सामाजिक सुरक्षा, शिक्षण, वित्तीय संरक्षण, वयोवृद्ध व्यक्तींची उत्पादकता यासंबंधीच्या प्रशिक्षणाचे प्रतिबिंब नियोजन प्रक्रियेत दिसून यावे.

३) वयोवृद्ध व्यक्तींची सामाजिक सुरक्षेच्या धोरणाची अमंलबजावणी शासनाचे सर्व विभाग, निमशासकीय संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था, अशासकीय संघटना व वयोवृद्ध व्यक्तींच्या कल्याणासाठी कार्यरत असलेल्या इतर संबंधित संघटना यांच्याकडून पालन करण्यात यावे. वृद्धांना ज्या काही परवाना / मान्यतेची आवश्यकता असेल त्याबाबत सर्व संबंधित प्राधिकरणांनी वृध्दांना प्राथम्याने सहाय्य करावे.

४) प्रत्येक विभागानी तथा स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी ज्येष्ठ नागरिकांसाठी योजना / सुविधा / कार्यक्रम इत्यादीची जाहिरात नियमितपणे (किमान दर ३ महिन्यांनी) करावी.

प्रत्येक विभागांनी ज्येष्ठ नागरिकांसाठी योजना / सुविधा / कार्यक्रम इत्यादीवरील खर्च त्यांच्या विभागांतर्गत उपलब्ध निधीतून करावा. तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी (महानगरपालिका / नगर परिषद / नगर पंचायती / जिल्हा परिषद / पंचायत समिती / ग्राम पंचायती) ज्येष्ठ नागरिकांसाठी योजना / सुविधा / कार्यक्रम इत्यादीवरील खर्च त्यांचेकडील उपलब्ध निधीतून करावा.

सदर शासन निर्णय दि. ३०/०९/२०१३ रोजी मा. मंत्रीमंडळाच्या बैठकीत घेण्यात आलेल्या निर्णयानुसार निर्गमित करण्यात येत आहे.

प्रस्तुतचा शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संगणक सांकेतांक २०१८०७१०१७३७१९६१२२ असा आहे. हा शासन निर्णय डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करुन काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नांवाने,

Chandrakant haridas Wade

Digitally signed by Chandrakant haridas Wade
DN: c=IN, o=Government Of Maharashtra, ou=Social Justic and S. A., postalCode=400032, st=Maharashtra, 2.5.4.20=fda96a8ca4dd3ecbdbbe4b156e5eaa93f60f3e037cbbbddefe9e2961f45f0960, cn=Chandrakant haridas Wade
Date: 2018.07.11 12:21:31 +05'30'

(चंद्रकांत ह. वडे)
कार्यासन अधिकारी, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

१) मा. राज्यपाल यांचे सचिव
२) मा. मुख्यमंत्री यांचे अपर मुख्य सचिव
३) सर्व मंत्री / राज्यमंत्री, मंत्रालय, मुंबई.
४) मा. मंत्री, सामाजिक न्याय यांचे खाजगी सचिव
५) मा. राज्यमंत्री, सामाजिक न्याय यांचे खाजगी सचिव
६) मा. मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई.
७) अमुस / प्रधान सचिव / सचिव, सर्व मंत्रालयीन विभाग, मंत्रालय, मुंबई (आवश्यक त्या कार्यवाहीसाठी)
८) आयुक्त, समाज कल्याण, म.रा. पुणे
९) संचालक, सार्वजनिक आरोग्य, महाराष्ट्र राज्य
१०) पोलीस महासंचालक, महाराष्ट्र राज्य
११) महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मुंबई
१२) धर्मदाय आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य
१३) सर्व जिल्हाधिकारी

१४) सर्व मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद

१५) सर्व आयुक्त / मुख्याधिकारी (महानगरपालिका / नगर परिषद / नगर पंचायती)

१६) सर्व प्रादेशिक उपायुक्त, समाज कल्याण विभाग

१७) सर्व सहायक आयुक्त, समाज कल्याण

१८) सर्व जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद

१९) सर्व जिल्हा कोषागार अधिकारी

२०) निवडनस्ती - सामासू.

महिलांचे कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण अधिनियम

२००५-२००६

सौजन्य – अरुण रोडे, अध्यक्ष, FESCOM, महाराष्ट्र

महिलांचे कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण करण्याबाबत अधिनियम, २००५

(सन २००५ चा अधिनियम क्रमांक ४३)

(१३ सप्टेंबर, २००५)

कुटुंबामध्ये उद्‌भवणाऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या हिंसाचाराचा बळी ठरणाऱ्या महिलांच्या बाबतीत संविधानाने हमी दिलेल्या महिलांच्या हक्कांचे अधिक प्रभावी संरक्षण करण्याची आणि त्याच्याशी संबंधित किंवा तदानुषंगिक बाबींसाठी तरतूद करण्यासाठी अधिनियम.

भारतीय गणराज्याच्या छप्पन्नाव्या वर्षी संसदेकडून पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :

उद्देश व कारणे यांचे विवरण : कौटुंबिक हिंसाचार हा निश्चितच मानवी हक्काविषयक प्रश्न असून तो विकासाच मार्गातील गंभीर स्वरूपाचा प्रतिबंध आहे. १९९४ चा व्हिएन्ना करार आणि बिजींग डिक्लरेशन अँड द प्लॅटफॉर्म फॉर ॲक्शन (१९९५) यामध्येही या गोष्टीला मान्यता देण्यात आली आहे. महिलांच्या बाबतीतल्या, सर्व प्रकारचे भेदाभेद काढून टाकण्यासंबंधातील परिषदेवरील युनायटेड नेशन्स कमिटीने आपल्या सर्वसाधारण शिफारस क्रमांक बारा (१९८९) द्वारे अशी शिफारस केली आहे की, महिलांच्या बाबतीतल्या कोणत्याही प्रकारच्या हिंसाचारापासून आणि विशेषतः कुटुंबामध्ये उद्‌भवणाऱ्या हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण करण्यासाठी राज्य पक्षांनी कृती केली पाहिजे.

२) कुटुंबामध्ये होणाऱ्या हिंसाचाराच्या घटना खूप मोठ्या प्रमाणात घडत असतात मात्र सार्वत्रिक क्षेत्रात त्या मोठ्या प्रमाणात अदृश्यच राहतात. सध्या एखाद्या महिलेवर तिच्या पतीने किंवा त्याच्या नातेवाईकांनी अत्याचार केले तर भारतीय दंड संहितेच्या कलम ४९८ अ अन्वये तो अपराध ठरतो. मात्र दिवाणी कायदे या घटनांच्या बाबतीत फार सखोलपणे चर्चा करीत नाहीत.

३) म्हणून, महिलांना कुटुंबातील हिंसाचाराचा बळी ठरण्यापासून संरक्षण देण्याचा आणि समाजात कौटुंबिक हिंसाचार घडण्यावर प्रतिबंध घालण्याचा उद्देश असलेल्या सुधारणांची तरतूद दिवाणी कायद्यान्वये करण्यासाठी संविधानाच्या अनुच्छेद १४, १५ व २१ अन्वये हमी देण्यात आलेले हक्क विचारात घेऊन एक कायदा करण्याचे प्रस्तावित करण्यात आले आहे.

४) या विधेयकात इतर गोष्टींबरोबरच पुढील बाबतीत तरतूद करण्यात आली आहे -

(एक) महिला आणि गैरवागणूक करणारी व्यक्ती या दोन्हीही एकाच घरात एकत्र राहत असतील आणि त्याच्यात नातेसंबंध आहे किंवा होता व तो नातेसंबंध रक्ताच्या नात्याचा, विवाहातील नात्याचा किंवा विवाह किंवा दत्तकविधान या स्वरूपाच्या संबंधातून उद्‌भवलेला असेल अशा महिलांचा यात समावेश होईल. याशिवाय, एकत्र कुटुंब म्हणून एकत्र राहणाऱ्या कुटुंबियांशी नातेसंबंध असणाऱ्यांचा सुध्दा यात समावेश असेल. इतकेच नाही तर, बहिणी, विधवा, माता अविवाहित महिला असणाऱ्या किंवा गैरवागणूक करणाऱ्या व्यक्तीबरोबर राहणाऱ्या महिलासुध्दा कायद्याचे संरक्षण मिळण्यास हक्कदार असतील. तथापि, या विधेयकामुळे, जरी पत्नीला किंवा वैवाहिक स्वरूपाच्या नात्याने त्या व्यक्तीबरोबर राहणाऱ्या महिलेला पतीच्या किंवा पुरूष सहचराच्या कोणत्याही नातेवाईकाविरूध्द तक्रार दाखल करण्याचा हक्क प्रस्तावित अधिनियमितीद्वारे मिळत असला तरी, त्या अधिनियमाद्वारे त्या पतीच्या किंवा पुरूष सहचराच्या कोणत्याही (महिला नातेवाईकाला त्या पत्नीच्या किंवा महिला सहचरणीच्या विरोधात अशी तक्रार दाखल करण्याचा हक्क असणार नाही.

(दोन) यामध्ये 'कौटुंबिक हिंसाचार' या संज्ञेची व्याख्या दिलेली असून, त्यानुसार या संज्ञेमध्ये प्रत्यक्ष शिविगाळ किंवा धमकी किंवा शारीरिक, लैंगिक, शाब्दिक, भावनिक किंवा आर्थिक गैरवागणुकीचा समावेश होतो. महिलेकडे किंवा तिच्या नातेवाईकाकडे बेकायदेशीर मार्गाने

हुंडा मागणे या गोष्टीचाही या व्याख्येत समावेश होतो.

(तीन) यामध्ये महिलेला निवारा मिळण्याच्या हक्कासाठी तरतूद करण्यात आली आहे. तसेच, महिलेला विवाहासंबंधी घरात जरी कोणताही अधिकार किंवा हक्क नसला तरी तिला त्या घरात राहण्याचा हक्क देण्यासाठी किंवा तिला त्या परिवारासह निवासगृहात सहभागी होण्याचा हक्क देण्यासाठी या विधेयकात तरतूद करण्यात आली आहे.

(चार) प्रतिवादीला कुटुंबातील हिंसाचारास मदत करण्यास किंवा असा हिंसाचार करण्यास किंवा अन्य कोणतीही विनिर्दिष्ट कृती करण्यास किंवा बाधित व्यक्ती जेथे जाते अशा कामाच्या ठिकाणी किंवा जेथे वारंवार जाते अशा अन्य कोणत्याही ठिकाणी प्रवेश करण्यास, तिच्याशी संवाद साधण्याचा प्रयत्न करण्यास, दोन्ही पक्षकारांकडून वापरल्या जाणाऱ्या कोणत्याही मत्ता वेगळ्या करण्यास, बाधित व्यक्ती, तिचे नातेवाईक किंवा कुटुंबातील हिंसाचारापासून तिला वाचवण्यात मदत करणाऱ्या इतर व्यक्ती, तिचे नातेवाईक किंवा कुटुंबातील हिंसाचारापासून तिला वाचवण्यात मदत करणाऱ्या इतर व्यक्ती यांच्याबाबतीत हिंसाचार करण्यास प्रतिबंध करणारा, बाधित व्यक्तीच्यासाठी असलेला संरक्षण आदेश काढण्याचे अधिकार हे विधेयक दंडाधिकाऱ्याला देते.

(पाच) बाधित व्यक्तींना त्यांची वैद्यकीय तपासणी, कायदेविषयक सहाय्य मिळविणे, सुरक्षित निवारा, इत्यादीच्या संबंधात सहाय्य पुरविण्यासाठी संरक्षण अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करणे आणि सेवा पुरविणारे म्हणून स्वयंसेवी संघटनांची नोंदणी करणे याची तरतूद याद्वारे करण्यात आली आहे.

वरील उद्दिष्टे साध्य करणे हा या विधेयकाचा हेतू आहे.

प्रकरण १ : प्रारंभिक

१) संक्षिप्त नाव, व्याप्ती व प्रारंभ.

१) या अधिनियमास, महिलांचे कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण करण्याबाबत अधिनियम, २००५ असे म्हणावे.

२) तो, जम्मू व काश्मीर राज्य वगळून संपूर्ण भारतास लागू असेल.

३) तो, केंद्र शासन शासकीय राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नियत करील अशा तारखेला अमलात येईल.

२) व्याख्या.

या अधिनियमात संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर, -

अ) ''बाधित व्यक्ती'' म्हणजे, जी महिला उत्तरवादीशी कौटुंबिक नातेसंबंधित आहे किंवा तशी राहिलेली आहे आणि उत्तरवादीच्या कौटुंबिक हिंसाचाराच्या कोणत्याही कृतीची शिकार ठरल्याचा जी आरोप करते अशी कोणतीही महिला;

ब) ''बालक'' म्हणजे अठरा वर्षापेक्षा कमी वयाची कोणतीही व्यक्ती आणि त्यात कोणतेही दत्तक, सावत्र किंवा वाढवलेले मूल यांचा अंतर्भाव होतो;

क) ''भरपाई आदेश'' म्हणजे कलम २२ च्या अनुसार दिलेला आदेश;

ड) ''ताबा आदेश'' म्हणजे, कलम २१ च्या अनुसार दिलेला आदेश;

ई) ''कौटुंबिक घटनेचे प्रतिवृत्त'' म्हणजे बाधित व्यक्तीकडून कौटुंबिक हिंसाचाराची तक्रार मिळाल्यानंतर विहित नमुन्यात तयार केलेले प्रतिवृत्त;

फ) ''कौटुंबिक नातेसंबंध'' म्हणजे ज्या रक्तसंबंधाने, विवाहसंबंधाने किंवा विवाहाच्या किंवा दत्तकाच्या स्वरूपाच्या संबंधाने संबंधित असताना बरोबरीने घरात एकत्र राहत आहेत किंवा विशिष्ट वेळी एकत्र राहत होत्या अशा किंवा एकत्र कुटुंब म्हणून एकत्र राहत असलेले कुटुंब सदस्य असलेल्या दोन व्यक्तींमधील नातेसंबंध;

ग) ''कौटुंबिक हिंसाचार'' याला कलम ३ मध्ये जो अर्थ दिला आहे तोच अर्थ असेल;

प्रकरण २ : कौटुंबिक हिंसाचार

१) कौटुंबिक हिंसाचाराची व्याख्या :

या अधिनियमाच्या प्रयोजनासाठी, उत्तरवादीची कोणतीही कृती, वगळून किंवा क्रिया किंवा वर्तणूक जर -

अ) पीडित व्यक्तीला हानी किंवा इजा पोहोचवील किंवा तिच्या मानसिक किंवा शारीरिक आरोग्याला, सुरक्षेला जीवनाला, अवयवांना किंवा कल्याणाला धोका पोहोचवीत असेल तर, आणि यामध्ये शारीरिक गैरवर्तणूक, लैंगिक गैरवर्तणूक शाब्दिक आणि भावनिक गैरवर्तणूक आणि आर्थिक गैरवर्तणूक करण्याचाही समावेश असेल; किंवा

ब) ती पीडित व्यक्तीला किंवा तिच्याशी नातेसंबंध असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला, कोणताही हुंडा किंवा इतर मालमत्ता किंवा मूल्यवान प्रतिभूती यासाठीची कोणतीही बेकायदेशीर मागणी पूर्ण करण्यासाठी जबरदस्ती करण्याच्या दृष्टिकोनातून त्या पीडित व्यक्तीला सतावील, हानी किंवा इजा पोहचवील किंवा तिला धोका पोहोचवील; किंवा

क) तिला, पीडित व्यक्तीला किंवा तिच्याशी नातेसंबंध असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला, खंड (अ) किंवा खंड (ब) मध्ये नमूद केलेल्या कोणत्याही वर्तणुकीद्वारे धमकी देण्याचा प्रभाव असेल; किंवा

ड) ती, पीडित व्यक्तीला शारीरिक किंवा मानसिक अन्य इजा किंवा हानी पोहचवीत असेल; तर ती कौटुंबिक हिंसाचार ठरणारी असेल.

स्पष्टीकरण एक : या कलमाच्या प्रयोजनासाठी

१) ''शारीरिक गैरवर्तणूक'' म्हणजे पीडित व्यक्तीला शारीरिक वेदना, हानी पोहोचवण्यास किंवा तिच्या जीवनाला, अवयवाला किंवा आरोग्याला हानी पोहचण्यास किंवा त्या व्यक्तीचे आरोग्य किंवा विकास यांना अपाय पोहोचवण्यास कारण होईल अशी कोणतीही कृती किंवा वर्तणूक होय आणि त्यात हमला, दंडनीय दहशत आणि दंडनीय बलप्रयोग यांचा समावेश होतो ;

२) ''लैंगिक गैरवर्तणूक'' यामध्ये महिलेच्या प्रतिष्ठेशी गैरवर्तन करणे, तिची हानी करणे, ती कमी करील किंवा अन्य प्रकारे तिचा भंग करील अशा लैंगिक स्वरूपाच्या कोणत्याही वर्तणूकीचा समावेश होतो ;

३) ''शाब्दिक आणि भावनिक गैरवर्तणूक'' यामध्ये -

अ) अपमान करणे, कुचेष्टा करणे, पाणउतारा करणे, शिव्या देणे आणि विशेषतः मूल नसल्याच्या किंवा मुलगा नसल्याच्या संबंधात अपमान करणे किंवा कुचेष्टा करणे; आणि

ब) पीडित व्यक्तीला जिच्याविषयी आपुलकी आहे अशा कोणत्याही व्यक्तीला शारीरिक वेदना देण्याची वारंवार धमकी देणे, यांचा समावेश होतो.

४) ''आर्थिक गैरवर्तणूक'' यामध्ये -

अ) पीडित व्यक्तीला कोणत्याही कायद्याने किंवा रूढीनुसार एखाद्या न्यायालयाच्या आदेशान्वये किंवा अन्य प्रकारे प्रदान करण्यायोग्य आहेत व पीडित व्यक्ती ज्याला हक्कदार आहे असे किंवा जे पीडित व्यक्तीला आणि तिला मुले असल्यास, त्यांना घरासंबंधीच्या गरजेसाठी आवश्यक आहे म्हणून मात्र केवळ त्यासाठीच आवश्यक नाहीत, तर इतर कारणासाठीही आवश्यक आहेत असे सर्व किंवा कोणतेही आर्थिक किंवा वित्तीय साधन मार्ग, स्त्रीधन, पीडित व्यक्तीच्या संयुक्तपणे किंवा पृथकपणे मालकीची असलेली मालमत्ता, हिस्सेदारी असलेल्या घराशी संबंधित भाड्याचे प्रदान आणि निर्वाह खर्च.

ब) घरगुती चीजवस्तूंची विल्हेवाट करणे, पीडित व्यक्तीच्या स्थावर किंवा जंगम मालमत्तेचे, किंमती वस्तूंचे भागांचे (शेअर्स), प्रतिभूतींचे, बंधपत्रांचे आणि तत्सम गोष्टीचे किंवा पीडित व्यक्तीचा ज्यामध्ये हितसंबंध आहे किंवा कौटुंबिक नात्याच्या दृष्टीकोनातून ती जिला हक्कदार आहे, किंवा पीडित व्यक्तीला किंवा तिच्या मुलांना जी आवश्यक आहे अशी इतर मालमत्ता किंवा तिचे स्त्रीधन किंवा पीडित व्यक्तीने संयुक्तपणे किंवा पृथकपणे धारण केलेली इतर कोणतीही मालमत्ता दुसऱ्याच्या स्वाधीन करणे; आणि

क) पीडित व्यक्ती कौटुंबिक नातेसंबंधामुळे ज्या साधनमार्गात किंवा सुविधांमध्ये प्रवेश करण्यास हक्कदार आहे अशा प्रवेशावर तसेच सामायिक वापरातल्या घरामध्ये प्रवेश करण्यावर प्रतिबंध घालणे किंवा तो चालू ठेवण्यावर निर्बंध आणणे, यांचा समावेश होतो.

स्पष्टीकरण दोन - उत्तरवारीची कोणतीही कृती, अकृती, कृत्य किंवा वर्तणूक ही या कलमानुसार ''कौटुंबिक अत्याचार'' ठरते काय हे निर्धारित करण्याच्या प्रयोजनासाठी त्या प्रकरणाची संपूर्ण वस्तुस्थिती आणि परिस्थिती विचारात घेण्यात येईल.

प्रकरण ३ : संरक्षण अधिकारी, सेवा पुरविणारे इत्यादींचे अधिकार व कर्तव्ये

४) संरक्षण अधिकाऱ्याला माहिती देणे आणि माहिती देणाऱ्याला दायित्वातून सुटः

१) एखादी कौटुंबिक अत्याचाराची कृती करण्यात आली आहे, किंवा करण्यातयेत आहे, किंवा करण्यात येण्याची शक्यता आहे यावर विश्वास ठेवण्यास कारण असेल अशी कोणतीही व्यक्ती त्यासंबंधीची माहिती संबंधित संरक्षण अधिकाऱ्याला देऊ शकेल.

२) पोटकलम (१) च्या प्रयोजनासाठी सद्हेतुने माहिती दिल्यामुळे कोणत्याही व्यक्तीने कोणतेही दिवाणी किंवा फौजदारी दायित्व निर्माण केले असे होणार नाही.

५) पोलीस अधिकारी, सेवा पुरविणारे आणि दंडाधिकारी यांची कर्तव्ये :

एखादा पोलिस, संरक्षण अधिकारी, सेवा पुरविणारा किंवा दंडाधिकारी याच्याकडे कौटुंबिक अत्याचाराची एखादी तक्रार आली असेल किंवा तो एखादी कौटुंबिक अत्याचाराची घटना घडत असतांना त्या ठिकाणी हजर असेल किंवा त्याला एखाद्या कौटुंबिक अत्याचाराच्या घटनेबाबत माहिती देण्यात आली असेल अशावेळी तो पीडित व्यक्तीला-

अ) यां अधिनियमाखालील संरक्षण आदेश, आर्थिक सहाय्याविषयी आदेश, ताबा आदेश, निवास आदेश, नुकसानभरपाई आदेश यापैकी एक किंवा अधिक आदेशांद्वारे सहाय्य मिळविण्यासाठी अर्ज करण्याच्या तिच्या हक्काची माहिती देईल ;

ब) सेवा पुरविणाऱ्यांकडून सेवा (उपलब्ध असल्याबद्दलची माहिती देईल;)

क) संरक्षण अधिकाऱ्यांच्या सेवा (उपलब्ध असल्याबद्दलची माहिती देईल;)

ड) विधिविषयक सेवा प्राधिकरणे, अधिनियम १९८७, (१९८७ चा ३९) या अन्वये मोफत विधिविषयक सेवांबाबतच्या तिच्या हक्काची माहिती देईल ;

ई) संबंध असेल तेथे भारतीय दंड संहिता (१९८६ चा ४५) याच्या कलम ४९८ अ अन्वये तक्रार दाखल करण्याच्या तिच्या हक्काची माहिती देईल;

परंतु, या अधिनियमातील कोणत्याही गोष्टीची दखल अपराध केल्याबद्दलची माहिती मिळाल्यावर कायद्यानुसार कार्यवाही करण्याच्या

कर्तव्यापासून पोलिस अधिकाऱ्याला कोणत्याही रीतीने मुक्त करते असा तिचा अर्थ लावण्यात येणार नाही.

६) आश्रयगृहांची कर्तव्ये :

एखाद्या पीडित व्यक्तीने किंवा तिच्यावतीने एखाद्या संरक्षण अधिकाऱ्याने किंवा एखाद्या सेवा पुरविणाऱ्याने एखाद्या आश्रयगृहाच्या प्रभारी व्यक्तीला, पीडित व्यक्तीला आसरा देण्याची विनंती केली तर, आश्रयगृहाची अशी प्रभारी व्यक्ती त्या पिडित व्यक्तीला आश्रयगृहात आसरा देईल.

७) वैद्यकीय सुविधांची कर्तव्ये :

एखाद्या पीडित व्यक्तीने किंवा तिच्या वतीने एखाद्या संरक्षण अधिकाऱ्याने किंवा सेवा पुरविणाऱ्याने एखाद्या वैद्यकीय सुविधांच्या प्रभारी व्यक्तीला, पीडित व्यक्तीला वैद्यकीय सुविधा पुरविण्याची विनंती केली तर, वैद्यकीय सुविधांची प्रभारी असलेली व्यक्ती, त्या पीडित व्यक्तीला अशा वैद्यकीय सुविधांमध्ये वैद्यकीय सहाय्य पुरवील.

८) संरक्षण अधिकाऱ्याची नेमणूक :

१) राज्य शासन, शासकीय राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, त्याला आवश्यक वाटतील अशा संख्येतील संरक्षण अधिकाऱ्यांची प्रत्येक जिल्ह्यासाठी नेमणूक करील आणि तसेच संरक्षण अधिकाऱ्याला या अधिनियमान्वये प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांचा कोणत्या क्षेत्रात किंवा क्षेत्रां मध्ये वापर करता येईल .आणि कर्तव्यांचे पालन करता येईल ते अधिसूचित करील.

२) संरक्षण अधिकारी, शक्य असेल तितपत महिला असेल आणि असा अधिकारी विहित करण्यात येतील अशा अर्हता आणि असा अनुभव असणारा असेल.

३) संरक्षण अधिकाऱ्याच्या आणि त्याला दुय्यम असतील अशा इतर अधिकाऱ्यांच्या सेवेच्या अटी व शर्ती या विहित करण्यात येतील याप्रमाणे असतील.

९) संरक्षण अधिकाऱ्याची कर्तव्ये व कार्ये :

१) पोलिस अधिकाऱ्याने -

अ) दंडाधिकाऱ्याला या अधिनियमाखाली त्याची कार्ये पार पाडण्यास मदत करणे;

ब) कौटुंबिक हिंसाचाराची तक्रार मिळाल्यावर विहित नमुन्यातील आणि विहित रीतीने तयार केलेला कौटुंबिक घटना अहवाल दंडाधिकाऱ्याकडे सादर करणे आणि ज्याच्या अधिकार क्षेत्राच्या स्थानिक मर्यादांच्या आत कौटुंबिक हिंसाचार घडल्याचे अभिकथित करण्यात आले असेल त्या पोलिस ठाण्याच्या प्रभारी

पोलिस अधिकाऱ्याला आणि त्या क्षेत्राच्या सेवा पुरवठादाराला त्याच्या प्रती अग्रेषित करणे ;

क) बाधित व्यक्तीची जर तशी इच्छा असेल तर, अनुतोष देण्याची आणि संरक्षण आदेशाची मागणी करण्यासाठी विहित नमुन्यातील आणि विहित रीतीने दंडाधिकाऱ्याकडे अर्ज करणे ;

ड) बाधित व्यक्तीला, विधी सेवा प्राधिकरणे अधिनियम १९८७ (१९८७ चा ३९) याखालील विधीसहाय्य पुरविण्यात येते हे सुनिश्चित करणे आणि तक्रार ज्या नमुन्यात करावयाची तो विहित नमुना मोफत उपलब्ध करून देणे;

ई) दंडाधिकाऱ्याच्या अधिकार क्षेत्रातील विधीसहाय्य, किंवा समुपदेशन पुरवणाऱ्या सर्व सेवा पुरविणाऱ्या संस्था, आश्रयगृहे व वैद्यकीय सुविधा यांची यादी ठेवणे.

फ) बाधित व्यक्तीला जर तशी गरज असेल तर, तिच्यासाठी सुरक्षित आश्रयगृह उपलब्ध करून देणे आणि ते आसरा गृह जेथे असेल त्या क्षेत्रावर अधिकारिता असणाऱ्या पोलिस ठाण्याला आणि दंडाधिकाऱ्याला, बाधित व्यक्तीला निवासाला पाठवल्याबाबतच्या आपल्या अहवालाची प्रत पाठवणे ;

ग) बाधित व्यक्तीला जर शारीरिक जखमा झालेल्या असतील तर, तिची वैद्यकीय तपासणी करवून घेणे आणि वैद्यकीय अहवालाची प्रत, कथित कौटुंबिक हिंसाचार ज्या क्षेत्रात घडला असेल तेथे अधिकारिता असणाऱ्या पोलिस ठाण्याला आणि त्या दंडाधिकाऱ्याला पाठविणे ;

ह) फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) अन्वये विहित करण्यात आलेल्या कार्यपध्दतीनुसार, कलम २० खालील आर्थिक अनुतोषाच्या आदेशाचे अनुपालन व अंमलबजावणी करण्यात आली आहे. याची खात्री करून घेणे ;

आय) विहित करण्यात येतील अशा इतर कर्तव्यांचे पालन करणे, हे त्याचे कर्तव्य असेल.

२) संरक्षण अधिकारी, दंडाधिकाऱ्याच्या नियंत्रणाखाली आणि पर्यवेक्षणाखाली असेल आणि या अधिनियमाद्वारे किंवा त्याअन्वये दंडाधिकाऱ्याने आणि शासनाद्वारे त्याच्यावर सोपवलेल्या कर्तव्यांचे पालन करील.

७४

१०) **सेवा पुरविणारे :**

१) या बाबतीत करण्यात येतील अशा नियमांना अधीन राहून, जिची नोंदणी, सोसाबटी नोंदणी अधिनियम, १९६० (१९६० चा २१) अन्वये झाली आहे अशी सोसायटी किंवा कंपनी अधिनियम १९५६ (१९५६ चा १) याअन्वये किंवा महिलांना कायदाविषयक सहाय्य, वैद्यकीय, आर्थिक किंवा इतर सहाय्य पुरविणे व कोणत्याही कायदेशीर मार्गाने त्यांच्या हक्कांचे व हितसंबंधाचे संरक्षण करणे या उद्देशाच्या त्या त्या वेळी अमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यान्वये नोंदणी करण्यात आलेली कंपनी, या अधिनियमाच्या प्रयोजनांसाठी सेवा पुरविणारी म्हणून स्वतःची राज्य शासनाकडे नोंदणी करू शकेल.

२) पोटकलम (१) अन्वये नोंदणी करण्यात आलेल्या सेवा पुरविणाऱ्याला पुढील अधिकार असतील.

अ) बाधित व्यक्तीची तशी इच्छा असेल तर, कौटुंबिक घटनेचा अहवाल विहित नमुन्यात अभिलेखित करणे आणि ज्याच्या अधिकार क्षेत्रात कौटुंबिक हिंसाचार घडला असेल त्या दंडाधिकाऱ्याकडे आणि संरक्षण अधिकाऱ्याकडे त्याची प्रत पाठवणे ;

ब) बाधित व्यक्तीची वैद्यकीय तपासणी करवून घेणे आणि ज्याच्या अधिकार क्षेत्राच्या स्थानिक सीमांच्या आत कौटुंबिक हिंसाचार घडला असेल त्या संरक्षण अधिकाऱ्याकडे आणि पोलिस ठाण्याकडे तो पाठवणे ;

क) बाधित व्यक्तीची तशी गरज असेल तर, तिला आश्रयगृहात आसरा पुरविण्यात आला असल्याची खात्री करून घेईल आणि बाधित व्यक्तीची आश्रयगृहात निवास व्यवस्था केल्याचा अहवाल, त्या पोलिस ठाण्याकडे पाठविल.

३) कोणताही सेवा पुरविणारा किंवा सेवा पुरविणारा कोणताही सदस्य, या अधिनियमाखालील अधिकारांचा वापर करतांना किंवा कर्तव्ये पार पाडतांना, सद्हेतूने केलेली असेल किंवा तसे करण्याचा उद्देश असेल अशी, या अधिनियमाखालील कृती किंवा अधिनियमाखालील कृती असल्याचे अभिप्रेत असलेली कृती, करील किंवा तशी ती केली असल्याचे मानण्यात येईल, त्यासाठी, त्याच्याविरूध्द कोणताही दावा, खटला किंवा इतर कायदेशीर कारवाई होऊ शकणार नाही.

११) शासनाची कर्तव्ये :

केंद्र शासन आणि प्रत्येक राज्य शासन पुढील गोष्टींची निश्चिती करण्यासाठी सर्व उपाययोजना करील.

अ) या अधिनियमाच्या सर्व तरतुदींना सार्वजनिक माध्यमे, तसेच तूरचित्रवाणी, रेडीओ व मुद्रण माध्यमे यांद्वारे नियमित कालांतराने व्यापक प्रसिध्दी देण्यात येते;

ब) केंद्र शासनाचे आणि राज्य शासनाचे अधिकारी तसेच, पोलिस अधिकारी आणि न्यायिक सेवांचे अधिकारी यांना,या अधिनियमात उल्लेखिलेल्या प्रश्नांच्या बाबतीत संवेदना व जाणीव याविषयीचे नियतकालिक प्रशिक्षण देण्यात येते ;

क) कौटुंबिक हिंसाचाराच्या प्रश्नाच्या बाबतीत संबंधित मंत्रालये आणि कायदा, गृहकार्ये तसेच कायदा व सुव्यवस्था, आरोग्य व मनुष्यबळ यांच्याशी संबंधित कार्य करणारे विभाग यांच्याकडून पुरविण्यात येणाऱ्या सेवांचे प्रभावी समन्वयन स्थापित करण्यात येते आणि त्याचे नितकालिक पुनर्विलोकन करण्यात येते;

ड) या अधिनियमाखालील सेवा महिलांना पुरविणाऱ्या विविध मंत्रालयांसाठी तसेच न्यायालयांसाठी नियमावली तयार करण्यात येते आणि ती योग्य स्थितीत ठेवण्यात येते.

प्रकरण ४ : सहाय्याचे आदेश मिळविण्यासाठीची कार्यपध्दती

१२) दंडाधिकाऱ्याकडे अर्ज करणे :

१) या अधिनियमाखालील एक किंवा अधिक सहाय्ये मागण्यासाठी बाधित व्यक्तीला किंवा संरक्षण अधिकाऱ्याला किंवा बाधित व्यक्तीच्या वतीने इतर कोणत्याही व्यक्तीला दंडाधिकाऱ्याकडे अर्ज करता येईल. परंतु असे की, अशा अर्जावर कोणताही आदेश काढण्यापूर्वी, दंडाधिकारी संरक्षण अधिकाऱ्याकडून किंवा सेवा पुरविणाऱ्याकडून त्याच्याकडे कोणतेही कौटुंबिक घटना प्रतिवृत्त आले असेल तर तेही विचारात घेईल.

२) पोटकलम (१) अन्वये मागण्यात आलेल्या अनुतोषामध्ये, उत्तरवादीने केलेल्या कौटुंबिक हिंसाचाराच्या कृतीमुळे झालेल्या इजांसाठी नुकसानभरपाई किंवा भरपाई मागण्यासाठी दावा करण्याच्या बाधित व्यक्तीच्या हक्काला बाधा न पोहोचवता अशा व्यक्तीसाठी नुकसानभरपाई किंवा भरपाई आदेश काढण्यासाठीच्या सहाय्याचा समावेश असू शकतो.

परंतु असे की, कोणत्याही न्यायालयाने बाधित व्यक्तीच्या नावाने नुकसान

भरपाईचा किंवा भरपाईचा हुकूमनामा काढला असेल तर, दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ (१९०८ चा ५) यामध्ये किंवा त्या त्या वेळी अमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यात काहीही अंतर्भूत असले तरी दंडाधिकाऱ्याने या अधिनियमान्वये काढलेल्या आदेशानुसार त्या व्यक्तीला दिलेली किंवा देय असलेली रक्कम, अशा हुकूमनाम्यान्वये देय असलेल्या रकमेमधून वजा करण्यात येईल आणि असा हुकूमनामा, अशा वजावटीनंतर कोणतीही रक्कम शिल्लक असल्यास त्या रकमेपुरतीच अंमलबजावणीयोग्य असेल.

३) पोटकलम (१) खालील प्रत्येक अर्ज विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात असेल आणि त्यामध्ये विहित करण्यात येतील असे किंवा त्याच्याशी शक्य तितक्या जवळचे असणारे तपशीलच असतील.

४) दंडाधिकारी सुनावणीची पहिली तारीख निश्चित करील, अशी तारीख सर्वसामान्यपणे न्यायालयाकडे अर्ज मिळाल्यापासून तीन दिवसानंतरची असेल.

५) दंडाधिकारी, पोटकलम (१) खाली करण्यात आलेला प्रत्येक पहिल्या सुनावणीच्या तारखेपासून साठ दिवसांच्या कालावधीत निकालात काढण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न करील.

१३) नोटीस बजावणे :

१) कलम १२३ अन्वये निश्चित केलेल्या सुनावणीच्या तारखेची नोटीस दंडाधिकाऱ्याकडून संरक्षण अधिकाऱ्याकडे देण्यात येईल, असा अधिकारी, ती नोटीस, उत्तरवादीवर आणि दंडाधिकाऱ्याने विहित केली असेल अशा इतर कोणत्याही व्यक्तीवर ती मिळाल्यापासून जास्तीत जास्त दोन दिवसांच्या कालावधीत, किंवा दंडाधिकाऱ्याकडून परवानगी देण्यात आली असेल अशा नंतरच्या कालावधीत विहित करण्यात आली असतील अशा साधनांद्वारे बजावून घेईल.

२) संरक्षण अधिकाऱ्याने नोटीस बजावण्याची विहित नमुन्यात केलेली घोषणा ही , दंडाधिकाऱ्याने निदेश दिल्याप्रमाणे उत्तरवादीवर आणि इतर कोणत्याही व्यक्तींवर नोटीस बजावण्याचा पुरावा असेल, मात्र, तशी बजावणी झाल्याच्या विरूध्द सिध्द करण्यात आलेले नसेल तरच.

१४) **समुपदेशन :**

१) दंडाधिकाऱ्याला, या अधिनियमाखालील कार्यवाहीच्या कोणत्याही टप्प्यात, उत्तरवादीला किंवा बाधित व्यक्तीला, एकतर एकेकट्याने पृथकपणे किंवा संयुक्तपणे, सेवा पुरविणाऱ्याचा जो सदस्य विहित करण्यात आलेल्या पात्रता व अनुभव असलेला आहे त्याच्याकडून समुपदेशन घेण्याचे निदेश देता येतील.

२) दंडाधिकाऱ्याने, पोटकलम (१) अन्वये कोणतेही निदेश दिले असतील अशा बाबतीत, तो, प्रकरणाच्या पुढच्या सुनावणीसाठी, दोन महिन्यांपेक्षा अधिक नसेल अशा कालावधीतील तारीख निश्चित करील.

१५) **कल्याण तज्ज्ञांचे सहाय्य :**

या अधिनियमान्वये करावयाच्या कोणत्याही कार्यवाहीत दंडाधिकाऱ्याला त्याची कार्ये पार पाडण्यासाठी त्याला योग्य वाटेल अशा व्यक्तीचे सहाय्य घेता येईल, ती प्राधान्याने महिला असेल आणि ती बाधित व्यक्तीशी संबंधित असेल वा नसेलही, तसेच, कुटुंब कल्याण कार्याचे प्रचालन करणाऱ्यामध्ये कार्यरत असणाऱ्या व्यक्तीचेही सहाय्य घेता येईल.

१६) **कार्यवाही कक्षांतर्गत करावयाची :**

प्रकरणाची परिस्थिती तशी मागणी करीत असल्याचे दंडाधिकाऱ्याचे मत असेल आणि जर, कार्यवाहीतील कोणत्याही पक्षाची तशी इच्छा असेल तर दंडाधिकाऱ्याला या अधिनियमाखाली कार्यवाही कक्षांतर्गत पार पाडता येईल.

१७) **विभागून राहत असलेल्या घरात राहण्याचा हक्क :**

१) त्या त्या वेळी अमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यात काहीही अंतर्भूत केलेले असले तरी, कौटुंबिक नातेसंबंध असलेल्या प्रत्येक महिलेला विभागून राहत असलेल्या घरात राहण्याचा हक्क असेल. मग तिला त्या घरात कोणताही हक्क, स्वामित्व किंवा लाभार्थ हितसंबध असो वा नसो.

२) कायद्याने प्रस्थापित केलेल्या कार्यवाहीनुसार असेल ते खेरीज करून बाधित व्यक्तीला विभागून राहत असलेल्या घरातून उत्तरवादीकडून हुसकावून लावण्यात किंवा प्रवेशास मनाई करण्यात येणार नाही.

१८) संरक्षण आदेश :

दंडाधिकाऱ्याला, बाधित व्यक्तीला आणि उत्तरवादीला बाजू मांडण्याची वाजवी संधी दिल्यानंतर आणि हिंसाचार झाला आहे किंवा होण्याची शक्यता आहे याची प्रथमदर्शनी खात्री करून घेतल्यानंतर बाधित व्यक्तीला अनुकूल असा संरक्षण आदेश काढता येईल आणि उत्तरवादीला पुढील गोष्टी करण्यास मनाई करता येईल :-

अ) कौटुंबिक हिंसाचाराची कोणतीही कृती करणे ;

ब) कौटुंबिक हिंसाचाराची कृती करण्यासाठी सहाय्य करणे किंवा त्यासाठी प्रवृत्त करणे ;

क) बाधित व्यक्तीच्या नोकरीच्या ठिकाणी प्रवेश करणे किंवा जर बाधित व्यक्ती ही मूल असेल तर त्याची शाळा किंवा ते मूल वारंवार जेथे जाते अशा ठिकाणी प्रवेश करणे ;

ड) बाधित व्यक्तीशी कोणत्याही स्वरूपात संपर्क साधण्याचा तसेच व्यक्तिगत तोंडी किंवा लेखी किंवा इलेक्ट्रॉनिक किंवा दूरध्वनीच्या माध्यमातून संपर्क साधण्याचा प्रयत्न करणे ;

ई) दोन्ही पक्षकारांकडून संयुक्तपणे बाधित व्यक्तीच्या आणि उत्तरवादी किंवा उत्तरवादीच्या एकट्याच्या वापरात असलेली किंवा धारण केलेली किंवा उपभोगत असलेली कोणतीही मत्ता परक्यांच्या स्वाधीन करील, बँक लॉकरचा किंवा बंक खात्याचे प्रवर्तन करणे, तसेच तिचे स्त्रीधन किंवा त्या दोघांनी संयुक्तपणे किंवा पृथकपणेधारण केलेली इतर कोणतीही मालमत्ता याबाबतीत तसे करणे दंडाधिकाऱ्याच्या परवानगीशिवाय करील;

फ) बाधित व्यक्तीवर अवलंबून असलेल्या व्यक्ती, तिचे इतर नातेवाईक किंवा तिला कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बाबतीत सहाय्य करील अशी कोणतीही व्यक्ती यांच्यावर हिंसाचार करणे ;

ग) संरक्षण आदेशात विनिर्दिष्ट केलेली इतर कोणतीही कृती करणे;

१९) निवास आदेश :

१) कलम १२ च्या पोटकलम (१) खालील अर्ज निकालात काढतांना कौटुंबिक हिंसाचार झाला आहे याबाबतीत दंडाधिकाऱ्याची खात्री झाली तर, तो निवास आदेश काढील,

अ) उत्तरवादीला, विभागून राहत असलेल्या घरातून बाधित व्यक्तीचा ताबा काढून घेण्यास किंवा इतर कोणत्याही रीतीने ताब्याला बाधा पोहोचवण्यापासून मनाई करणारा आदेश - मग उत्तरवादीला त्या विभागून राहणाऱ्या घरात कायदेशीर किंवा समन्याय हितसंबंध असो वा नसो;

ब) उत्तरवादीला विभागून राहत असलेल्या घरातून दूर होण्याचा आदेश;

क) बाधित व्यक्ती ज्या घरात राहत असेल त्या विभागून राहणाऱ्या घरांतील कोणत्याही भागात उत्तरवादीस किंवा त्याच्या कोणत्याही नातेवाईकाला प्रवेश करण्यास प्रतिबंध करणारा आदेश;

ड) विभागून राहत असलेल्या घराचे हस्तांतरण करण्यास किंवा त्याची विल्हेवाट लावण्यास किंवा त्यावर भार निर्माण करण्यास उत्तरवादीस प्रतिबंध करणारा आदेश;

ई) उत्तवरादीस, दंडाधिकाऱ्याच्या परवानगीने असेल ते खेरीज करून विभागून राहत असलेल्या घरातील त्याच्या हक्काचा त्याग करण्यास प्रतिबंध करणारा आदेश;

फ) बाधित व्यक्ती विभागून राहत असलेल्या घरात ज्या प्रकारच्या निवासव्यवस्थेत राहत असेल त्याच पातळीवरचे पर्यायी निवासस्थान किंवा परिस्थितीनुसार तशी गरज असेल तर, त्यासाठीचे भाडे देण्यासाठी उत्तरवादीला निर्देश देणारा आदेश;

परंतु खंड (ब) मधील कोणताही आदेश महिलेविरूध्द देण्यात येणार नाही.

२) बाधित व्यक्तीला किंवा अशा व्यक्तीच्या कोणत्याही मुलाला संरक्षण देण्यासाठी किंवा त्यांच्या सुरक्षेची व्यवस्था पुरविण्यासाठी दंडाधिकाऱ्याला वाजवीपणे आवश्यक वाटतील अशा कोणत्याही अतिरिक्त शर्ती लादता येतील किंवा इतर कोणतेही निर्देश देता येतील.

३) दंडाधिकाऱ्याला कौटुंबिक हिंसाचार करण्यास प्रतिबंध करण्यासाठी उत्तराधिकाऱ्याला प्रतिभूतीसह किंवा प्रतिभूतीविना बंधपत्र निष्पादित करण्यास भाग पाडता येईल.

४) पोटकलम (३) खालील आदेश हा फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) याच्या प्रकरण आठ खालील आदेश असल्याचे मानण्यात येईल आणि त्यावर तद्नुसार कार्यवाही करण्यात येईल.

५) पोटकलम (१), पोटकलम (२), किंवा पोटकलम (३) खालील आदेश संमत करताना न्यायालय, बाधित व्यक्तीला संरक्षण देणसाठी किंवा तिला किंवा तिच्यावतीने अर्ज करणाऱ्या व्यक्तीला आदेशाचे कार्यान्वयन करण्यात सहाय्य करण्यासाठी, सर्वांत जवळच्या पोलिस ठाण्याच्या प्रभारी अधिकाऱ्याला निर्देश देणारे आदेशही संमत करण्यात येतील.

६) पोटकलम (१) खालील आदेश काढतांना, दंडाधिकारी, पक्षकारांच्या आर्थिक गरजा आणि साधनसंपत्ती विचारात घेऊन भाडे आणि इतर प्रदाने देण्याशी संबंधित आबंधने उत्तवादीवर लादू शकेल.

७) ज्या पोलिस ठाण्याच्या अधिकार क्षेत्रात दंडाधिकाऱ्याशी संपर्क साधण्यात आला असेल त्या पोलिस ठाण्याच्या प्रभारी अधिकाऱ्याला, संरक्षण आदेश कार्यान्वित करण्याचे निदेश दंडाधिकारी देऊ शकेल.

८) दंडाधिकाऱ्याला बाधित व्यक्तीला तिचे स्त्रीधन किंवा इतर कोणतीही मालमत्ता किंवा ती हक्कदार आहे अशी मौल्यवान प्रतिभूती उत्तराधिकाऱ्याने परत करावी असे त्याला निदेश देता येतील.

२०) आर्थिक सहाय्य :

१) कलम १२ च्या पोटकलम (१) खालील अर्ज निकालात काढताना दंडाधिकारी, बाधित व्यक्तीला आणि बाधित व्यक्तीच कोणत्याही मुलाला कौटुंबिक हिंसाचारामुळे करावा लागलेला खर्च भागवण्यासाठी आणि सोसाव्या लागलेल्या हानीच्या भरपाईसाठी आर्थिक सहाय्य देण्याबाबतचे निर्देश उत्तरवादीला देईल आणि अशा सहाय्यात पुढील गोष्टींचा समावेश असेल. मात्र तो तेवढ्या पुरताच मर्यादित नसेल. अ) मिळकतीची हानी, ब) वैद्यकीय खर्च; क) बाधित व्यक्तीच्या नियंत्रणामधील कोणत्याही मालमत्तेचा नाश करणे, तिला हानी पोहोचवणे किंवा ती तिच्या नियंत्रणातून काढून घेणे यामुळे झालेली हानी; आणि ड) बाधित व्यक्तीसाठी आणि तसेच तिची मुले असल्यास त्यांच्यासाठी निर्वाहखर्च तसेच, फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा) २) याच्या कलम १२५ खालील निर्वाह आदेशाव्यतिरिक्त त्या कायद्याखालील किंवा त्यावेळी अमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्याखालील आदेश.

२) या कलमान्वये देण्यात येणारे आर्थिक सहाय्य पुरेसे, उचित आणि वाजवी तसेच बाधित व्यक्तीला ज्या राहणीमानाची सवय असेल त्याच्याशी सुसंगत असे असावे.

३) प्रकरणाच्या स्वरूपावरून व परिस्थितीवरून आवश्यक असेल त्याप्रमाणे समुचित एकरकमी प्रदान किंवा निर्वाहखर्चाचे मासिक प्रदान करण्याचे आदेश देण्याचे अधिकार दंडाधिकाऱ्याला असतील.

४) दंडाधिकारी पोटकलम (१) अन्वये काढलेल्या आर्थिक सहाय्य आदेशाची प्रत, अर्जातील पक्षकारांना आणि उत्तरवादी ज्या पोलिस ठाण्याच्या अधिकारितेत राहत असेल त्या पोलीस ठाण्याच्या प्रभारी अधिकाऱ्याला पाठवील.

५) उत्तराधिकारी, बाधित व्यक्तीला मान्य करण्यात आलेले आर्थिक सहाय्य पोटकलम (१) खालील आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात आलेल्या कालावधीत देईल.

६) पोटकलम (१) खालील आदेशाच्या अर्थानुसार असलेले आर्थिक सहाय्य देण्यात उत्तरवादी कसूर करील तर, दंडाधिकारी, उत्तवादीच्या मालकाला किंवा ऋणकोला उत्तरवादीला देय असेल किंवा उत्तरवादीच्या जमा खात्यात उद्‌भवेल असा, मजुरी, वेतन किंवा ऋणाच्या रकमेचा उत्तरवादीकडून देय असलेल्या आर्थिक सहाय्याशी समायोजित करता येईल इतक्या रकमेचा भाग बाधित व्यक्तीला थेट देण्याचे किंवा त्याच्यासाठी न्यायालयात जमा करण्याचे निदेश देऊ शकेल.

२१) ताबा आदेश :

त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, संरक्षण आदेशासाठीच्या अर्जाची किंवा अधिनियमाखालील इतर कोणत्याही सहाय्यासाठीच्या अर्जाची सुनावणी चालू असताना कोणत्याही टप्प्यात कोणत्याही मुलाचा किंवा मुलांचा तात्पुरतातावा बाधित व्यक्तीकडे किंवा तिच्या वतीने अर्ज करणाऱ्या व्यक्तीकडे देणारा आदेश दंडाधिकाऱ्याला काढता येईल, आणि आवश्यक असेल तर, उत्तरवादीने अशा मुलाला किंवा मुलांना भेटण्यासाठीची व्यवस्थाही विनिर्दिष्ट करता येईल :

परंतु असे की उत्तरवादीच्या कोणत्याही भेटीमुळे त्या मुलाच्या किंवा मुलांच्या हितसंबंधाला घातक ठरेल असे दंडाधिकाऱ्याचे मत असेल तर, दंडाधिकारी अशा भेटीला परवानगी देण्याचे नाकारू शकेल.

२२) भरपाई आदेश :

या अधिनियमान्वये देण्यात येतील अशा इतर सहाय्यांव्यतिरिक्त, बाधित व्यक्तीकडून अर्ज करण्यात आल्यावर, उत्तरवादीने केलेल्या कौटुंबिक हिंसाचाराच्या

कृतीमुळे बाधित व्यक्तीला झालेल्या इजा, मानसिक छळ आणि भावनिक क्लेश यासाठी भरपाई आणि नुकसानभरपाई देण्याचे निर्देश उत्तरवादीला देणारे आदेश दंडाधिकारी काढू शकेल.

२३) अंतरिम आणि एकतर्फी आदेश काढण्याचा अधिकार :

१) या अधिनियमाखालील कोणतीही कार्यवाही त्याच्यासमोर प्रलंबित असतांना, दंडाधिकाऱ्याला, त्याला न्याय आणि योग्य वाटतील असे अंतरिम आदेश काढता येतील.

२) एखाद्या अर्जावरून सकृतदर्शनी असे उघड होत असेल की, उत्तरवादी कौटुंबिक हिंसाचाराची कृती करीत आहे किंवा त्याने तशी कृती केली आहे किंवा उत्तरवादी कौटुंबिक हिंसाचाराची कृती करील अशी शक्यता आहे याबाबत दंडाधिकाऱ्याचे समाधान झाले असेल तर, त्याला बाधित व्यक्तीच्या शपथपत्राच्या आधारावर, उत्तरवादीविरूध्द कलम १८, १९, २०, २१ किंवा यथास्थिती कलम २२ अन्वये, विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात एकतर्फी आदेश काढता येईल.

२४) न्यायालयाने आदेशाच्या प्रती मोफत देणे :

दंडाधिकारी, त्याने या अधिनियमान्वये कोणताही आदेश काढला असेल अशा सर्व प्रकरणात, अर्जातील सर्व पक्षकारांना, ज्या पोलिस ठाण्याच्या अधिकार क्षेत्रातील दंडाधिकाऱ्याकडे प्रकरण नेण्यात आले असेल त्या पोलिस ठाण्याचा प्रभारी अधिकाऱ्यांस आणि न्यायालयाच्या स्थानिक अधिकारितेच्या हद्दीत असलेल्या सेवा पुरविणाऱ्यांना आणि जर एखाद्या सेवा पुरविणाऱ्याने कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनेची नोंदणी केली असेल तर, अशा सेवा पुरविणाऱ्याला अशा आदेशाची प्रत मोफत पुरविण्याचे आदेश देईल.

२५) आदेशाचा कालावधी आणि त्यात फेरफेर करणे :

१) कलम १८ खालील संरक्षण आदेश, बाधित व्यक्ती तो मागे घेण्यासाठी अर्ज करीपर्यंत अमलात राहील.

२) बाधित व्यक्ती किंवा उत्तरवादी यांच्याकडून अर्ज मिळाल्यावर, परिस्थितीत असा बदल झाला आहे की, आदेशात फेरफार करणे त्यात फेरबदल करणे किंवा तो मागे घेणे गरजेचे आहे. याबाबत दंडाधिकाऱ्याचे समाधान झाले असेल तर, तो त्याला समुचित वाटतील असे आदेश त्याची कारणे लेखी नमूद करून काढू शकेल.

२६) इतर दावे आणि कायदेशीर कार्यवाही यामधील सहाय्य :

१) कलम १८, १९, २०, २१ व २२ अन्वये उपलब्ध असलेले कोणतेही सहाय्य परिणाम झालेल्या बाधित व्यक्तीने आणि उत्तरवादीने या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वी किंवा प्रारंभानंतर सुरू केलेल्या दिवाणी न्यायालयासमोरील, कुटुंब न्यायालयासमोरील किंवा फौजदारी न्यायालयासमोरील कार्यवाहीत सुध्दा मागता येईल.

२) पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेले कोणतेही सहाय्य हे बाधित व्यक्तीला दिवाणी किंवा फौजदारी न्यायालयासमोरील अशा दाव्यात किंवा कायदेशीर कार्यवाहीत मागता येईल अशा सहाय्याव्यतिरिक्त जादा सहाय्य असेल.

अ) बाधित व्यक्तीने या अधिनियमाखालील कोणत्याही कार्यवाही व्यतिरिक्त इतर कार्यवाहीत कोणतेही सहाय्य मिळवले असेल तर, अशाबाबतीत, असे सहाय्य देण्यात आल्याचे दंडाधिकाऱ्याला कळविणे तिच्यावर बंधनकारक असेल.

२७) अधिकारिता :

१) ज्या न्यायदंडाधिकारी, प्रथम वर्ग किंवा यथास्थिती महानगर दंडाधिकारी यांच्या न्यायालयाच्या स्थानिक हद्दीमध्ये -

अ) बाधित व्यक्ती कायमची किंवा तात्पुरती राहते किंवा धंदा व्यवसाय करते किंवा नोकरीत आहे; किंवा

ब) उत्तरवादी धंदा व्यवसाय करतो किंवा नोकरीत आहे; किंवा

क) वादकारण घडले आहे,

ते न्यायालय, या अधिनियमाखालील संरक्षण आदेश आणि इतर आदेश काढण्यास आणि या अधिनियमाखालील अपराधांची संपरिक्षा करण्यास सक्षम न्यायालय असेल.

२) या अधिनियमाखाली काढलेला प्रत्येक आदेश संपूर्ण भारतात अंमलबजावणी करण्यास योग्य असेल.

२८) कार्यपध्दती :

१) या अधिनियमात तरतूद करण्यात आली असेल ते खेरीज करून, कलमे १२, १८, १९, २०, २१, २२ व २३ खालील सर्व कार्यवाही आणि कलम ३१ खालील अपराध, फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) याच्या तरतुदीद्वारे नियंत्रित होईल.

२) पोटकलम (१) मधील कोणतीही गोष्ट न्यायालयाला कलम १२ किंवा

कलम २३ च्या पोटकलम (२) खालील अर्ज निकालात काढण्यासाठी त्याची स्वतःची कार्यपध्दती घालून देण्यापासून प्रतिबंध करणार नाही.

२९) अपील :

दंडाधिकाऱ्याने काढलेला आदेश बाधित व्यक्तीवर किंवा यथास्थिती, उत्तरवादीवर बजावण्यात आल्याच्या तारखेपैकी जी नंतरची असेल त्या तारखेपासून तीस दिवसात सत्र न्यायालयाकडे अपील करता येईल.

प्रकरण : संकीर्ण

३०) संरक्षण अधिकारी आणि सेवा पुरविणाऱ्याचा सदस्य हा लोकसेवक असणे :

संरक्षण अधिकारी आणि सेवा पुरविणाऱ्याचा सदस्य हे या अधिनियमांच्या किंवा त्याखाली केलेल्या कोणत्याही नियमाच्या किंवा आदेशाच्या तरतुदींचे पालन करण्यासाठी कृती करीत असताना किंवा तशी कृती करीत असल्याचे अभिप्रेत असताना तो भारतीय दंड संहितेच्या (१८६० चा ४५) कलम २१ च्या अर्थानुसार लोकसेवक असल्याचे मानण्यात येईल.

३१) उत्तरवादीने संरक्षण आदेशाचे भंग केल्यास शास्ती :

१) उत्तरवादीने संरक्षण आदेशाचा किंवा अंतरिम संरक्षण आदेशाचा भंग केल्यास, तो या अधिनियमाखालील आदेश असेल आणि त्यासाठी एक वर्ष पर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीची कोणत्याही प्रकारची कारावासाची किंवा पंचवीस हजार रूपयापर्यंत असू शकेल इतक्या दंडाची किंवा त्या दोन्ही शिक्षा होण्यास पात्र असेल.

२) पोटकलम (१) खालील अपराधाची, शक्य असेल तेथवर, आरोपीने ज्याचा भंग केल्याचे कथित असेल असा आदेश काढणाऱ्या न्यायालयाकडून संपरीक्षा होईल.

३) पोटकलम (१) खालील आरोप निश्चित करताना दंडाधिकारी भारतीय दंड संहिता (१८६० चा ४५) किंवा त्या संहितेची इतर कोणतीही तरतूद किंवा यथास्थिती, हुंडाबंदी अधिनियम १९६१ (१९६१ चा २८) याची तरतूद या अन्वयेचा अपराध करण्यात आला असल्याचे वस्तुस्थितीवरून उघड होत असेल तर, त्या तरतुदींअन्वये सुध्दा आरोप निश्चित करण्यात येतील.

३२) दखल आणि पुरावा :

१) फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, कलम ३१ च्या पोटकलम (१) खालील अपराध हा, दखली व बिनाजामिनी असेल.

२) बाधित व्यक्तीच्या, एकमात्र तोंडी साक्षीवरून कलम ३१ च्या पोटकलम (१) खालील अपराध आरोपीने केला आहे असा निष्कर्ष न्यायालयाला काढता येईल.

३३) संरक्षण अधिकाऱ्याने कर्तव्य न बजावल्याबद्दल शास्ती.

जर कोणताही संरक्षण अधिकारी पुरेसे कारण नसताना, दंडाधिकाऱ्याने संरक्षण आदेशामध्ये निदेश दिलेल्या त्याच्या कर्तव्याचे पालन करण्यात कसूर करील तर, त्याला दोहोंपैकी कोणत्याही वर्णनाच्या एक वर्षापर्यंतच्या मुदतीच्या कारावासाची किंवा पंचवीस हजार रूपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या दंडाची किंवा दोन्ही शिक्षा होतील.

३४) संरक्षण अधिकाऱ्याने केलेल्या अपराधाची दखल :

संरक्षण अधिकाऱ्याने केलेल्या अपराधासाठी राज्य शासनाची किंवा त्याने याबाबतीत प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्याची पूर्वमंजुरी घेऊन तक्रार दाखल करण्यात आलेली असल्याखेरीज त्याच्याविरूध्द कोणताही खटला किंवा इतर कायदेशीर कार्यवाही करण्यात येणार नाही.

३५) सद्हेतूने केलेल्या कृतीला संरक्षण :

या अधिनियमान्वये किंवा त्याखाली केलेले नियम किंवा आदेश याअन्वये सद्हेतूने केलेल्या किंवा करण्याचा उद्देश असलेल्या कोणत्याही गोष्टीमुळे झालेल्या किंवा होण्याची शक्यता असलेल्या कोणत्याही हानीसाठी संरक्षण अधिकाऱ्याविरूध्द कोणताही दावा, खटला किंवा तिर कायदेशीर कारवाई करता येणार नाही.

३६) अधिनियम, इतर कोणत्याही कायद्याला कमी लेखणारा नसणे :

या अधिनियमाच्या तरतुदी, त्या त्या वेळी अमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींव्यतिरिक्त आहे, आणि हा त्यांना कमी लेखणाऱ्या नाहीत.

३७) केंद्र शासनाचे नियम करण्याचे अधिकार :

१) केंद्र शासनाला या अधिनियमाच्या तरतुदी पार पाडण्यासाठी अधिसूचनेद्वारे नियम करता येतील.

२) विशेषतः आणि पूर्वगामी अधिकाराच्या सर्वसाधारणतेला बाधा न येता असे नियम पुढीलपैकी सर्व किंवा कोणत्याही बाबींसाठी तरतूद करू शकतील.

अ) कलम ८ च्या पोटकलम (२) खालील संरक्षण अधिकारी ज्या अर्हता आणि जो अनुभव धारण करील तो,

ब) कलम ८ च्या पोटकलम (३) खालील संरक्षण अधिकारी आणि त्याला दुय्यम असणारे इतर अधिकारी याच्या सेवेच्या अटी व शर्ती;

क) कलम ९ च्या पोटकलम (१) च्या खंड (ब) खालील कौटुंबिक घटनेचा अहवाल ज्या नमुन्यात व ज्या रीतीने द्यावयाचा तो नमुना व ती रीत;

ड) कलम ९ च्या पोटकलम (१) च्या खंड (क) खालील दंडाधिकाऱ्याने काढावयाच्या संरक्षण आदेशासाठी करावयाच्या अर्जाचा नमुना आणि रीत;

ई) कलम ९, पोटकलम (१) च्या खंड (ड) अन्वये दाखल करावयाच्या तक्रारीचा नमुना ;

फ) कलम ९, पोटकलम (१) च्या खंड (आय) खालील संरक्षण अधिकाऱ्याने पालन करावयाची इतर कर्तव्ये ;

ग) कलम १० च्या पोटकलम (१) खालील सेवा पुरविणाऱ्यांच्या नोंदणीचे विनियमन करणारे नियम;

ह) या अधिनियमाखालील सहाय्य मागण्यासाठी कलम १२ च्या पोटकलम (१) खालील अर्जाचा नमुना आणि त्या कलमाच्या पोटकलम (३) मध्ये अंतर्भूत असलेले अशा अर्जातील तपशील ;

आय) कलम १३ च्या पोटकलम (१) खालील नोटिसा बजावण्याची साधने;

जे) कलम १३ च्या पोटकलम (२) खालील संरक्षण अधिकाऱ्याने करावयाच्या नोटीस बजावणीच्या घोषणेचा नमुना ;

के) कलम १४ च्या पोटकलम (१) खालील सेवा पुरविणाऱ्याच्या सदस्याने धारण करावयाच्या पात्रता आणि समुपदेशनातील अनुभव;

ल) कलम २३ च्या पोटकलम (२) खालील, बाधित व्यक्तीने दाखल करावयाच्या शपथपत्राचा नमुना ;

म) विहित करावयाच्या किंवा करता येतील अशा इतर कोणत्याही बाबी; शक्य तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहापुढे, ती सत्रासीन असताना, एका सत्रात किंवा दोन किंवा अधिक लागोपाठची सत्रे मिळून एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीसाठी मांडण्यात येईल आणि जर लगत नंतरचे सत्र किंवा पूर्वोक्तप्रमाणे लागोपाठची सत्रे समाप्त होण्यापूर्वी दोन्ही सभागृहे नियमात कोणतीही फेरबदल करण्यास किंवा नियम करण्यात येऊ नये यासाठी सहमत होतील तर, ते नियम त्यानंतर अशा सुधारित स्वरूपातच अमलात येतील किंवा यथास्थिती, अमलात येणार नाहीत, असा फेरबदल किंवा समाप्ती ही त्या नियमान्वये पूर्वी केलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या वैधतेस बाधा येऊ देणार नाही.

महिलांचे कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण करण्याबाबत नियम, २००६

महिलांचे कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण अधिनियम, २००५ (२००५ चा ४५) याचे कलम ३७ द्वारे प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांचा वापर करून केंद्रशासन याद्वारे पुढील नियम करीत आहे :

१) **संक्षिप्त नाव व प्रारंभ :**

१) या नियमांना महिलांचे कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण नियम, २००६ असे म्हणावे.

२) ते २६ ऑक्टोबर २००६ पासून अंमलात येतील.

२) **व्याख्या :** या नियमात संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर, -

अ) ''अधिनियम'' म्हणजे महिलांचे कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण अधिनियम, २००५ (२००५ चा ४३);

ब) ''तक्रार'' म्हणजे, कोणत्याही व्यक्तीने संरक्षण अधिकाऱ्याकडे केलेले तोंडी किंवा लेखी अभिकथन ;

क) ''समुपदेशक'' म्हणजे, कलम १४ च्या पोटकलम (१) अन्वये समुपदेशन करण्यास सक्षम असलेला सेवा पुरविणाऱ्याचा सदस्य;

ड) ''नमुना'' म्हणजे, या नियमांना जोडलेला नमुना ;

ई) ''कलम'' म्हणजे, अधिनियमाचे कलम;

फ) या नियमात वापरले मात्र व्याख्या न दिलेले, परंतु अधिनियमात व्याख्या दिलेले शब्द आणि संज्ञा यांना अधिनियमात त्यांना जो अर्थ दिला असेल तोच अर्थ असेल.

३) **संरक्षण अधिकाऱ्याच्या पात्रता व अनुभव :**

१) राज्यशासनाकडून नियुक्त करण्यात आलेले संरक्षण अधिकारी शासनाचे किंवा शासकीय संघटनांचे सदस्य असतील; परंतु महिलांना विशेष पसंती देण्यात येईल.

२) या अधिनियमान्वये संरक्षण अधिकारी म्हणून नियुक्त केलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला सामाजिक क्षेत्रातील किमान तीन वर्षाचा अनुभव असेल.

३) संरक्षण अधिकाऱ्याचा कालावधी किमान तीन वर्षाचा तरी असेल.

४) संरक्षण अधिकाऱ्याला त्याची किंवा तिची या अधिनियमाखालील किंवा या नियमाखालील कार्ये कार्यक्षमतेने पार पाडता यावी यासाठी राज्य शासन त्यांना आवश्यक कार्यालयीन साहाय्य पुरवील.

४) **संरक्षण अधिकाऱ्याला माहिती देणे :**

१) कौटुंबिक हिंसाचाराची कृती घडली आहे किंवा घडत आहे, किंवा केली जाण्याची शक्यता आहे असे कोणत्याही व्यक्तीला सकारण वाटेल, तर तिला त्या क्षेत्रामध्ये अधिकारिता असणाऱ्या संरक्षण अधिकाऱ्याला त्याची माहिती तोंडी किंवा लेखी देता येईल.

२) संरक्षण अधिकाऱ्याला पोटकलम (१) अन्वये तोंडी माहिती देण्यात आली असेल अशा बाबतीत तो किंवा ती लिहून घेण्याची व्यवस्था करतील आणि माहिती देणारा त्यावर सही करील याबाबत खात्री करून घेतील आणि माहिती देणारी व्यक्ती ती लेखी देण्याच्या स्थितीत नसेल अशा बाबतीत, संरक्षण अधिकारी माहिती देणाऱ्या व्यक्तीच्या ओळखीबद्दल समाधान करून घेईल आणि त्याचा अभिलेख ठेवील.

३) संरक्षण अधिकारी त्याने अभिलेखित केलेल्या माहितीची एक प्रत माहिती देणाऱ्याला मोफत देईल.

५) **कौटुंबिक घटनांचे प्रतिवृत्त :**

१) कौटुंबिक हिंसाचाराची तक्रार मिळाल्यावर, संरक्षण अधिकारी कौटुंबिक घटना अहवाल नमुना एकमध्ये तयार करील आणि ते दंडाधिकाऱ्याला सादर करील आणि त्याच्या प्रती, कौटुंबिक हिंसाचाराची कथित घटना जेथे करण्यात आली असेल त्या क्षेत्राच्या स्थानिक सीमांमधील पोलीस ठाण्याचा प्रभारी पोलीस अधिकाऱ्याला आणि त्या क्षेत्रातील सेवा पुरविणाऱ्यांना पाठविण्यात येतील.

२) कोणत्याही बाधित व्यक्तीने विनंती केल्यावरून सेवा पुरविणाऱ्याला कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनेचा अहवाल नमुना एकमध्ये तयार करील आणि त्याच्या प्रती, कौटुंबिक हिंसाराचाराची घटना घडल्याचे कथित असेल त्या क्षेत्रात अधिकारिता असणाऱ्या दंडाधिकाऱ्याकडे आणि संरक्षण अधिकाऱ्याकडे सादर करण्यात येईल.

६) **दंडाधिकाऱ्याकडे अर्ज :**

१) कलम १२ खालील प्रत्येक अर्जदाराचा अर्ज नमुना दोनमध्ये किंवा शक्य तितपत त्याच्या जवळच्या स्वरूपात असेल.

२) बाधित व्यक्तीला पोटकलम (१) खालील अर्ज तयार करण्यासाठी आणि संबंधित दंडाधिकाऱ्याकडे तो अग्रेषित करण्यासाठी संरक्षण अधिकाऱ्याची मदत मागता येईल.

३) बाधित व्यक्ती अशिक्षित असेल अशा बाबतीत, संरक्षण अधिकारी तो अर्ज वाचून दाखवील आणि त्याचा आशय समजावून देईल.

४) कलम २३ च्या पोटकलम (२) खाली दाखल करावयाचे शपथपत्र नमुना तीनमध्ये भरण्यात येईल.

५) कलम १२ खालील अर्जावर फौजदारी प्रक्रिया संहिता १९७३ (१९७४ चा २) याच कलम १२५ अन्वये घालून दिल्याप्रमाणे कार्यवाही करण्यात येईल आणि त्याच रीतीने त्याची अंमलबजावणी करण्यात येईल.

७) **दंडाधिकाऱ्याचे एकतर्फी आदेश मिळविण्यासाठी शपथपत्र :**

एकतर्फी आदेश मिळविण्यासाठी कलम २३ च्या पोटकलम (२) अन्वये करावयाचे प्रत्येक शपथपत्र नमुना तीनमध्ये सादर करण्यात येईल.

८) **संरक्षण अधिकाऱ्याची कर्तव्ये व कार्ये :**

१) बाधित व्यक्तीची तशी इच्छा असेल तर, बाधित व्यक्तीला या अधिनियमाखालील तक्रार करण्यासाठी साहाय्य करणे;

२) नमुना चार मध्ये असलेले, इंग्रजी भाषेत किंवा एखाद्या स्थानिक देशी भाषेत असतील असे, या अधिनियमाखालील बाधित व्यक्तीच्या अधिकारांची तिला माहिती देणे;

३) कलम १२ किंवा कलम २३ चे पोटकलम (२) किंवा अधिनियमाच्या किंवा त्याखाली तयार करण्यात आलेल्या नियमांच्या इतर कोणत्याही तरतुदींन्वये कोणताही अर्ज करण्यास व्यक्तीला साहाय्य करणे;

४) स्थितीमध्ये समाविष्ट असलेल्या धोक्याचे निर्धारण केल्यानंतर आणि कलम १२ अन्वये अर्ज करण्यात आल्यानंतर, बाधित व्यक्तीशी विचारविनिमय करून, बाधित व्यक्तीची ''सुरक्षा योजना'' तसेच तिच्या बाबतीत आणखी कौटुंबिक हिंसाचार होऊ नये यासाठी उपाययोजना तयार करणे;

५) राज्य विधी साहाय्य सेवा प्राधिकरणामार्फत बाधित व्यक्तीला विधी साहाय्य पुरविणे;

६) बाधित व्यक्तीला आणि कोणत्याही मुलाला वैद्यकीय सुविधेमध्ये वैद्यकीय साहाय्य मिळविण्यास साहाय्य करणे आणि तसेच, वैद्यकीय सुविधा प्राप्त करण्यासाठी परिवहनाचे सहाय्य करणे.

७) बाधित व्यक्तीला किंवा कोणत्याही बालकाला निवाऱ्यापर्यंत परिवहन मिळविण्यास साहाय्य करणे;

८) या अधिनियमाखाली नोंदणी झालेल्या सेवा पुरविणाऱ्यांना या अधिनियमाखालील कार्यवाहीमध्ये त्यांच्या सेवांची गरज भासू शकेल याबाबत माहिती देणे आणि कलम १४ च्या पोटकलम (१) अन्वये अधिनियमाखालील कार्यवाहीमधील समुपदेशक म्हणून किंवा कलम १५ अन्वये कल्याण तज्ञ म्हणून त्यांच्या सदस्यांची नियुक्ती करण्यासाठी तपशील मागविण्यासाठी सेवा पुरविणाऱ्यांकडून अर्ज मागविणे;

९) समुपदेशक म्हणून नियुक्ती करण्यासाठी अर्जाची छाननी करणे आणि उपलब्ध समुपदेशींची यादी दंडाधिकाऱ्याकडे पाठविणे;

१०) तीन वर्षातून एकदा नव्याने अर्ज मागवून उपलब्ध समुपदेशींच्या यादीचे पुन:निरीक्षण करणे आणि त्या आधारावर समुपदेशींची सुधारित यादी संबंधित दंडाधिकाऱ्याकडे पाठविणे;

११) कलमे ९, १२, २०,२१, २२, २३ किंवा या अधिनियमाच्या किंवा या नियमाच्या इतर कोणत्याही तरतुदींन्वये पाठवलेले अहवालाच्या आणि दस्तऐवजांच्या प्रती जतन करणे;

१२) कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनेची माहिती दिल्याच्या परिणामी बाधित व्यक्तीला बळी ठरवले जाणार नाही किंवा त्यांच्यावर दडपण आणले जाणार नाही याची सुनिश्चिती करण्यासाठी बाधित व्यक्तीला आणि मुलांना शक्य ते सर्व साहाय्य पुरविणे;

१३) बाधित व्यक्ती, पोलीस आणि सेवा पुरविणारे यांच्यामध्ये या अधिनियमाच्या आणि या नियमांच्या तरतुदींनुसार संपर्क साधणे;

१४) त्याच्या अधिकार क्षेत्रातील सेवा पुरविणारे, वैद्यकीय सुविधा आणि निवासगृहे यांचे योग्य अभिलेख ठेवणे.

२) कलम ९ च्या पोटकलम (१) चे खंड (अ) ते (ह) अन्वये संरक्षण अधिकाऱ्याला नेमून दिलेली कर्तव्ये व कार्ये या व्यतिरिक्त -

अ) बाधित व्यक्तीच्या, अधिनिमाच्या आणि या नियमांच्या तरतुदींनुसार, कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण देणे;

ब) बाधित व्यक्तीवर कौटुंबिक हिंसाचार पुनः पुन्हा होऊ नये म्हणून अधिनियमाच्या आणि या नियमांच्या तरतुदीनुसार सर्व वाजवी उपाययोजना करणे; हे सुध्दा प्रत्येक संरक्षण अधिकाऱ्याचे कर्तव्य असेल.

९) आणीबाणीच्या प्रकरणी करावयाची कारवाई :

जर संरक्षण अधिकाऱ्याला किंवा सेवा पुरविणाऱ्याला, बाधित व्यक्तीकडून किंवा कौटुंबिक हिंसाचार होत आहे किंवा होण्याची शक्यता आहे असे वाटण्याला जिला वाजवी कारण आहे, अशा कोणत्याही व्यक्तीकडून ई-मेल, दूरध्वनी किंवा यासारख्या माध्यमातून विश्वासार्ह माहिती मिळाली असेल तर आणि अशा आणीबाणीच्या परिस्थितीत, संरक्षण अधिकाऱ्याला किंवा सेवा पुरविणाऱ्याला ताबडतोब पोलिसांचे साहाय्य मागता येईल आणि तो संरक्षण अधिकाऱ्याला किंवा यथास्थिती सेवा पुरविणाऱ्याला घटनेच्या ठिकाणी सोबत करील आणि कौटुंबिक हिंसाचाऱ्याच्या घटनेची नोंद करील आणि ते प्रतिवृत्त अधिनियमानुसार समुचित आदेश मागण्यासाठी विनाविलंब दंडाधिकाऱ्याला सादर करील.

१०) संरक्षण अधिकाऱ्याची विवक्षित इतर कर्तव्ये :

१) दंडाधिकाऱ्याने संरक्षण अधिकाऱ्याला तसे करण्यास लेखी निर्देश दिले तर -

अ) बाधित व्यक्तीला अधिनियमाअन्वये एकतर्फी अंतरिम साहाय्य देण्याच्या संबंधात जर न्यायालयाला स्पष्टीकरण आवश्यक असेल, तर विभागून राहत असलेल्या जागेत जाऊन प्रारंभिक चौकशी करण्यासाठी घरांना भेटी देणे आणि अशा घरांच्या भेटीचा आदेश काढणे ;

ब) समुचित चौकशी केल्यानंतर, न्यायालयाने निर्देश दिल्याप्रमाणे, वित्तलब्धी, मत्ता, बँक खाती किंवा इतर दस्तऐवज यांच्यासंबंधीचा अहवाल सादर करणे;

क) बाधित व्यक्तीच्या व्यक्तीगत चीजवस्तू, तसेच भेटवस्तू, दागिने आणि बाधित व्यक्ती विभागून राहत असलेले घर यांचा ताबा परत मिळवणे;

ड) बाधित व्यक्तीला मुलांना ताबा पुन्हा मिळविण्यास साहाय्य करणे आणि न्यायालयाच्या निदेशांनुसार, त्याच्या पर्यवेक्षणाखाली त्यांची (मुलांची) भेट घेण्याचे हक्क मिळविणे;

ई) दंडाधिकाऱ्याने निदेश दिले असतील त्या रीतीने या अधिनियमाखालील कार्यवाहीतील आदेशांची आणि तसेच कलम १२, १८, १९, २०, २१ किंवा कलम २० किंवा कलम २१ किंवा कलम २३ खालील आदेशांची न्यायालयाने निदेश दिले असतील त्या रीतीने अंमलबजावणी करण्यास न्यायालयास मदत करणे ;

२) संरक्षण अधिकारी, अधिनियमाच्या आणि या नियमांच्या तरतुदी अमलात आणण्यासाठी वेळोवेळी राज्यशासनाकडून किंवा दंडाधिकाऱ्याकडून नेमून देण्यात येतील अशा इतर कर्तव्यांचेसुध्दा पालन करील.

३) दंडाधिकारी कोणत्याही प्रकरणाच्या प्रभावी साहाय्याच्या आदेशाबरोबरच प्रकरणांच्या प्रभावी हाताळणीसाठी आपल्या अधिकारितेतील संरक्षण अधिकाऱ्यांना सर्वसाधारण प्रथांविषयीचे निर्देश देऊ शकेल आणि संरक्षण अधिकाऱ्यांना सर्वसाधारण प्रथांविषयीचे निर्देश देऊ शकेल आणि संरक्षण अधिकारी त्यांचे पालन करण्यास बांधील असेल.

११) सेवा पुरविणाऱ्यांची नोंदणी :

१) सोसायटी नोंदणी अधिनियम, १८६० (१८६० चा २१) याअन्वये नोंदणी केलेली कोणतीही स्वेच्छा संघटना किंवा कंपनी अधिनियम, १९५६ (१९५६ चा १) या अन्वये किंवा त्या वेळी अमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यान्वये नोंदणी केलेली एखादी कंपनी महिलांचे व हितसंबंध यांचे कोणत्याही कायदेशीर मार्गाने संरक्षण करण्याच्या तसेच त्यांना कायदेशीर सहाय्य, वैद्यकीय साहाय्य पुरविण्याच्या उद्देशाने आणि अधिनियमान्वये सेवा पुरविणारा म्हणून सेवा पुरविण्यास इच्छुक असणारी अशी सोसायटी किंवा कंपनी सेवा पुरविणारा म्हणून नोंदणी करण्यासाठी कलम १० च्या पोटकलम (१) अन्वये नमुना सहामध्ये राज्यशासनाकडे अर्ज करील.

२) राज्यशासन त्याला आवश्यक वाटेल अशी चौकशी केल्यानंतर आणि अर्जदाराच्या योग्यतेबाबत स्वतःचे समाधान करून घेतल्यावर तिची सेवा पुरविणारा म्हणून नोंदणी करील आणि तिला अशा नोंदणीचे प्रमाणपत्र देईल.

३) कलम १० च्या पोटकलम (१) अन्वये नोंदणी करण्याची मागणी करणारी प्रत्येक संघटना किंवा कंपनी पुढील पात्रता कसोट्या पूर्ण करील :

अ) ती अधिनियमान्वये ज्या सेवा देऊ करीत असेल त्या सेवांमधील किमान तीन वर्षाचा अनुभव तिला, अधिनियमाखाली आणि या नियमांखाली सेवा पुरविणारे म्हणून नोंदणी करण्यासाठी अर्ज केला असेल त्या तारखेपूर्वी असला पाहिजे.

ब) नोंदणीसाठी अर्ज करणारा वैद्यकीय सेवा, किंवा मानसोपचार समुपदेशक केंद्र किंवा व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्र चालवीत असेल तर संबंधित व्यवसाय किंवा संस्था यांच्या संबंधित नियामक मंडळाने अशा सुविधा किंवा संस्था चालविण्याच्या संबंधात घालून दिलेली मार्गदर्शक तत्वे अर्जदार पूर्ण करतो का याबाबत राज्यशासनाने खात्री करून घेतली पाहिजे.

क) नोंदणीसाठी अर्ज करणारा अर्जदार आश्रयगृह चालवीत असेल, तर अशा प्रकरणात राज्यशासन त्याने प्राधिकृत केलेल्या कोणत्याही अधिकाऱ्यामार्फत किंवा कोणत्याही प्राधिकरणामार्फत किंवा एजन्सीमार्फत त्या आश्रयगृहाची तपासणी करील आणि अहवाल तयार करील आणि अहवालात आपले निष्कर्ष नोंदवील व त्यात पुढील तपशील असतील-

१) अशा आश्रयगृहाची आश्रय मागणाऱ्या व्यक्तींना सामावून घेण्याची कमाल क्षमता ;

२) महिलांसाठी आश्रयगृह चालविण्यासाठी जागा मिळवली आहे आणि आश्रयगृहासाठी पुरेशी सुरक्षा व्यवस्थेची तरतूद करता येईल ;

३) आश्रयगृहात त्यात राहणाऱ्यांसाठी त्या प्रयोजनास उपयुक्त अशी दूरध्वनी व्यवस्था किंवा इतर संपर्क माध्यम व्यवस्था असेल.

४) राज्यशासन विविध स्थानिक क्षेत्रामधील सेवा पुरविणाऱ्यांची यादी संबंधित संरक्षण अधिकाऱ्याला देईल आणि तसेच अशी यादी वर्तमानपत्रात आणि त्याच्या (शासनाच्या) वेबसाईटवर प्रसिध्द करील.

५) संरक्षण अधिकारी, योग्य निर्देश सूची दिलेल्या सेवा पुरविणाऱ्यांचे तपशील समाविष्ट असलेल्या नोंदवह्या ठेवून त्याद्वारे योग्य ते अभिलेख ठेवील.

१२) नोटीस बजावण्याची साधने :

१) अधिनियमाखालील कार्यवाहीच्या संबंधात उपस्थित राहण्यास फर्मावणाऱ्या नोटिसांमध्ये कौटुंबिक हिंसाचार केल्याचे अभिकथित असेल अशा व्यक्तीचे नाव, कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप आणि संबंधित व्यक्तीला ओळखणे ज्यामुळे सुकर होऊ शकेल असे इतर तपशील -

२) नोटीशीची बजावणी पुढील रीतीने होईल :

अ) या अधिनियमाखालील कार्यवाहीच्या नोटिसा संरक्षण अधिकाऱ्याकडून किंवा त्याने नोटीस बजावण्याचे निर्देश दिले असतील अशा अधिकाऱ्याकडून संरक्षण अधिकाऱ्याच्यावतीने उत्तरवादी भारतात जेथे सर्वसाधारणपणे राहते असे तक्रारदाराने किंवा बाधित व्यक्तीने नमूद केले असेल, किंवा यथास्थिती जेथे उत्तरवादी लाभार्थ नोकरी करतो असे तक्रारदाराने किंवा उत्तरवादीने नमूद केले असेल त्या पत्त्यावर बजावण्यात येतील.

ब) ती नोटीस त्या वेळी, त्या ठिकाणाची प्रभारी असेल अशा कोणत्याही सोपवण्यात येतील आणि जर अशाप्रकारे सोपवणे शक्य झाले नाही तर त्या जागेत ठळक ठिकणी चिकटवण्यात येतील.

क) कलम १३ अन्वये किंवा अधिनियमाच्या इतर कोणत्याही तरतुदीअन्वये आणि दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ (१९०८ चा ५) याचा आदेश पाचच्या तरतुदीअन्वये किंवा फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) च्या प्रकरण सहाच्या तरतुदीअन्वये यापैकी व्यवहार्य असेल ती पध्दती स्वीकारून.

ड) अशा नोटीस बजावणीच्या कोणत्याही आदेशाला दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९७३ चा आदेश पाच अन्वये किंवा फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ च्या प्रकरण सहा अन्वये काढलेल्या आदेशाला असतो तसाच परिणाम असेल, अशा बजावणीसाठी अधिनियमाचे कलम १३ किंवा तिर कोणत्याही तरतुदीन्वये आदेश काढण्यासाठी गुणावह असल्याचे आढळून येईल अशा कार्यपध्दतीनुसार आणि

आदेश पाच किंवा प्रकरण सहा अन्वये विहित केलेल्या कार्यपध्दतीव्यतिरिक्त न्यायालयाला, अधिनियमामध्ये तरतूद करण्यात आलेल्या कालमर्यादेचे पालन करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक अशा इतर कोणत्याही उपयांबाबत निर्देश देता येतील.

३) उत्तरवादीला उपस्थित राहण्यासाठी निश्चित केलेल्या तारखेला नोटीस बजावण्यात आली आहे अशा आशयाच्या निवेदनावरून किंवा या अधिनियमान्वये नोटीस बजावण्यासाठी प्राधिकृत केलेल्या व्यक्तीच्या प्रतिवृत्तावरून न्यायालय, तक्रारदाराचे किंवा उत्तरवादीचे किंवा दोघांचेही म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतर अंतरिम साहाय्यासाठीच्या कोणत्याही प्रलंबित अर्जावर समुचित आदेश देईल.

४) विभागून राहत असलेल्या घरात प्रवेश करण्यास उत्तरवादीला प्रतिबंध करणारा संरक्षण आदेश काढण्यात आल्यानंतर किंवा उत्तरवादीला दूर राहण्याचे किंवा विनंती अर्जदाराला न भेटण्याचे आदेश देण्यात आल्यानंतर बाधित व्यक्तीची कोणतीही कृती किंवा तिने दिलेले आमंत्रण यामुळे उत्तरवादीवर न्यायालयाने लादलेला प्रतिबंध आदेश दूर होतो असे मानण्यात येणार नाही, मात्र कलम २५ च्या पोटकलम (२) च्या तरतुदींनुसार तसा सुधारित आदेश काढण्यात आला असेल ती गोष्ट वगळून.

१३) समुपदेशकाची नियुक्ती :

१) उपलब्ध समुपदेशींच्या संरक्षण अधिकाऱ्याने पाठविलेल्या यादीमधून बाधित व्यक्तीच्या सूचनेनुसार समुपदेशीची नियुक्ती करण्यात येईल.

२) पुढील व्यक्ती, कोणत्याही कार्यवाहीत समुपदेशी म्हणून नियुक्त होण्यास पात्र असणार नाही.

१) विवादाच्या विषयवस्तूशी हितसंबंधित असेलेली किंवा त्याच्याशी संबंधित असलेली कोणतीही व्यक्ती किंवा त्यामधील कोणत्याही एका पक्षकाराशी किंवा ती तिचे प्रतिनिधित्व करते तिच्याशी नातेसंबंध असलेली कोणतीही व्यक्ती, सर्व पक्षकारांनी आक्षेप लेखी सोडून दिला असल्याखेरीज.

२) त्या प्रकरणात किंवा त्याच्याशी संबंधित अशा इतर कोणत्याही दाव्यात किंवा कार्यवाहीत उत्तरवादीच्या वतीने उपस्थित होणारा

कोणताही विधिव्यवसायी.

३) समुपदेशी हे शक्य तोवर माहीत असतील.

१४) समुपदेशीने अनुसरावयाची कार्यपध्दती :

१) समुपदेशी, न्यायालयाच्या किंवा संरक्षण अधिकाऱ्याच्या किंवा दोघांच्या सर्वसाधारण पर्यवेक्षणाखाली काम करतील.

२) समुपदेशक बाधित व्यक्तीला किंवा दोन्ही पक्षकारांना सोयीस्कर असेल अशा ठिकाणी बैठक बोलावील.

३) समुपदेशनाचे समर्थन करणाऱ्या घटकात तक्रारदाराने ज्याबाबत तक्रार केली आहे तसा कौटुंबिक हिंसाचार करणार नाही अशी हमी देणे आणि समुचित प्रकरणात तो समुपदेशन प्रक्रियेत असेल त्याव्यतिरिक्त किंवा कायद्यान्वये किंवा समक्ष अधिकारिता असलेल्या न्यायालयाच्या आदेशानुसार अनुज्ञेय असेल त्याव्यतिरिक्त, तक्रारदाराला भेटण्याचा किंवा पत्र किंवा दूरध्वनी किंवा इलेक्ट्रॉनिक मेलद्वारे किंवा अन्य कोणत्याही माध्यमाद्वारे त्याच्याशी संपर्क साधण्याचा प्रयत्न करणार नाही अशी हमी देणे यांचा समावेश असेल.

४) समुपदेशन हे अशा स्वरूपाचे असेल की, कौटुंबिक हिंसाचाराची घटना पुन्हा घडणार नाही याची हमी त्यामुळे मिळेल ही गोष्ट विचारात घेऊनच समुपदेशी समुपदेशनाची प्रक्रिया पार पाडील.

५) उत्तरवादीला कथित कौटुंबिक हिंसाचाराच्या वस्तुस्थितीच्या समुपदेशनामध्ये कोणत्याही प्रतिसमर्थनाचा युक्तिवाद करण्याची मुभा देण्यात येणार नाही आणि उत्तरवादीने केलेला कौटुंबिक हिंसाचाराच्या प्रतिसमर्थनाला समुपदेशन प्रक्रियेचा भाग करण्यास त्याला परवागी देण्यात येणार नाही आणि कार्यवाही सुरू करण्यापूर्वी ते उत्तरवादीला कळविण्यात आले पाहिजे.

६) बाधित व्यक्तीने ज्याबाबत तक्रार केली आहे असा कौटुंबिक हिंसाचार करण्यापासून उत्तरवादी दूर राहील असे वचन उत्तरवादी समुपदेशीला देईल आणि समुचित प्रकरणात तो बाधित व्यक्तीला, समुपदेशन प्रक्रियेत असेल त्याव्यतिरिक्त भेटणार नाही किंवा पत्र किंवा दूरध्वनी किंवा ई-मेल किंवा अन्य कोणत्याही माध्यमाद्वारे तिच्याशी संपर्क साधण्याचा

ec

प्रयत्न करणार नाही अशी हमी देईल.

७) बाधित व्यक्तीची जर तशी इच्छा असेल तर, समुपदेशी त्या प्रकरणात तडजोड घडवून आणण्याचा प्रयत्न करील.

८) बाधित व्यक्तीच्या गाऱ्हाण्यांच्या बाबतीत परस्पर समजूत घालण्याच्या बाबतीत समुपदेशीला मर्यादित मोकळीक असेल आणि तिच्या गाऱ्हाण्यांच्या बाबतीत अतिशय उत्कृष्ट निवारण आणि प्रयत्न म्हणजे अशा निवारणासाठी उपाय शोधणे आणि उपाययोजना करणे यावर लक्ष केंद्रित करणे होय.

९) समुपदेशी, पक्षकारांनी समुपदेशनासाठी सुचविलेले उपाय व उपाययोजना विचारात घेऊन बाधित व्यक्तीच्या गाऱ्हाण्यांचे निवारण करण्यासाठी उपाययोजना सुचवून विवाद समाप्त करण्यासाठी आणि आवश्यक तेथे तडजोडीसाठीच्या अटी पुन्हा तयार करण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करील.

१०) समुपदेशी, भारतीय पुरावा अधिनियम, १९७२ किंवा दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ किंवा फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ यांच्या तरतुदींना बांधील असणार नाही आणि त्याच्या कृतीला रास्तपणा आणि न्याय्यपणा यांचे मार्गदर्शन असेल आणि कौटुंबिक हिंसाचार बाधित व्यक्तीचे समाधान होईल अशाप्रकारे समाप्त करण्यासाठी मार्ग शोधणे हे त्यांचे ध्येय असेल आणि असे प्रयत्न करताना समुपदेशी, बाधित व्यक्तीच्या इच्छा आणि भावना यांच्याकडे योग्य लक्ष पुरविण्यात येईल.

११) समुपदेशी आपला अहवाल शक्य तितक्या शीघ्रतेने दंडाधिकाऱ्याला समुचित कृती करण्यासाठी सादर करील.

१२) समुपदेशी विवादाच्या निर्णयाप्रत येईल तेव्हा, तो त्याबाबतच्या तडजोडीच्या शर्ती अभिलेखित करील आणि त्यावर पक्षाकारांच्या सह्या घेईल.

१३) न्यायालयाचे उपाययोजनेच्या गुणवत्तेबाबत समाधान झाल्यानंतर आणि पक्षकारांकडून प्रारंभिक चौकशी करण्यात आल्यानंतर आणि अशा समाधान होण्याची कारणे नमूद केल्यानंतर आणि अशा कारणांमध्ये उत्तरवादीने जो कौटुंबिक हिंसाचार केल्याचे मान्य केले असेल तो कौटुंबिक हिंसाचार पुन्हा करण्यापासून परावृत्त राहण्याबाबतचे उत्तरवादीचे वचन त्यामध्ये

समाविष्ट केल्यानंतर न्यायालयाला शर्तींसह किंवा शर्तींविना त्या अटी स्वीकारता येतील.

१४) न्यायालय समुपदेशीच्या अहवालाबाबत समाधान झाल्यावर तडजोडीच्या शर्ती नमूद करून किंवा बाधित व्यक्तीने तशी विनंती केल्यावर तडजोडीचा सुधारित आदेश पक्षकारांच्या संमतीने काढील.

१५) समुपदेशीच्या कार्यवाहीमध्ये कोणतीही तडजोड होऊ शकली नसेल अशा प्रकरणात समुपदेशी अशी कार्यवाही फसल्याबाबत न्यायालयाला कळवील आणि न्यायालय अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार प्रकरणाची कार्यवाही सुरू करील.

१६) ज्या प्रकरणात कार्यवाहीच्या अभिलेखाच्या आधारावर अनुमान काढता येते किंवा केवळ त्याच आधारावर आदेश काढता येतो असा कार्यवाहीचा अभिलेख, अभिलेखावरील सामग्री मानण्यात येणार नाही.

१७) कलम २५ खालील आदेशासाठीचा अर्ज हा बलाद्वारे, लबाडीने किंवा जबरदस्तीने किंवा इतर कोणत्याही घटकाने दूषित झालेला नाही याबाबत न्यायालयाचे समाधान झाले असेल तर, समाधानाचे कारण आदेशात लेखी नमूद करून आणि त्यामध्ये उत्तरवादीने कोणतीही हमी किंवा प्रतिभूती दिली असेल तर तिचा समावेश करून न्यायालय कलम २५ खालील आदेश काढील.

१५) संरक्षण आदेशाचा भंग :

१) बाधित व्यक्ती, संरक्षण आदेशाच्या किंवा अंतरिम संरक्षण आदेशाच्या भंगाबाबत संरक्षण अधिकाऱ्याला कळवील.

२) पोटनियम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेला प्रत्येक अहवाल माहिती देणाऱ्या व्यक्तीने लिहिलेला आणि तिने सही केलेला असेल.

३) संरक्षण अधिकारी ज्या आदेशाचा भंग झाल्याचे अभिकथित करण्यात आलेले असेल अशा आदेशाच्या प्रतीसह तक्रारी अशा तक्रारीच्या प्रतीसह समुचित आदेशासाठी संबंधित दंडाधिकाऱ्याकडे पाठवील.

४) बाधित व्यक्तीची जर तशी इच्छा असेल तर तिला संरक्षण आदेशाच्या भंगाची तक्रार थेट दंडाधिकाऱ्याकडे किंवा तसे ठरविण्यास पोलीस अधिकाऱ्याकडे पाठवील.

५) संरक्षण आदेशाचा भंग करण्यात आल्यानंतर कोणत्याही वेळी जर बाधित व्यक्तीने संरक्षण अधिकाऱ्याची मदत मागितली तर तो स्थानिक पोलीस ठाण्याहून मदत घेऊन तिची सुटका करील आणि समुचित प्रकरणात बाधित व्यक्तीला स्थानिक पोलीस ठाण्यात अहवाल सादर करण्यास मदत करील.

६) कलम ३१ खाली दोषारोप तयार करण्यात आले असतील अशाबाबतीत किंवा भारतीय दंड संहिता, १९८० (१९८० चा ४५) याच्या कलम ४९८ अ खालील अपराधांच्या बाबतीत किंवा संक्षिप्त न्यायचौकशी करता येण्याजोग्या इतर कोणत्याही अपराधांच्या बाबतीत फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) अन्वये विहित केलेल्या रीतीने संपरीक्षा करण्यासाठी न्यायालयाला असे अपराध वेगळे करता येतील आणि कलम ३१ खालील संरक्षण आदेशाच्या भंगाच्या अपराधांची फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) याच्या प्रकरण एकवीसच्या तरतुदींनुसार संक्षिप्त न्यायचौकशी करण्याची कार्यवाही सुरू करता येईल.

७) अधिनियमाखालील न्यायालयाच्या आदेशाच्या अंमलबजावणीस उत्तरवादीने किंवा त्याच्यावतीने कृती करीत असलेल्या इतर कोणत्याही व्यक्तीने प्रतिरोध करणे हे अधिनियमाखालील संरक्षण आदेशाचा किंवा अंतरिम संरक्षण आदेशाचा भंग असल्याचे मानण्यात येईल.

८) संरक्षण आदेशाचा किंवा अंतरिम संरक्षण आदेशाचा भंग झाल्यास क्षेत्रीय अधिकारिता असणाऱ्या स्थायिक पोलीस ठाण्यास त्याबाबत ताबडतोब कळविण्यात येईल आणि कलम ३१ व ३२ अन्वये तरतूद करण्यात आल्याप्रमाणे तो दरवेळी अपराध असल्याप्रमाणे त्यावर कार्यवाही करण्यात येईल.

९) अधिनियमान्वये घटक करण्यात आलेल्या व्यक्तीला जामिनावर मुक्त करताना न्यायालयाला बाधित व्यक्तींच्या संरक्षणासाठी आणि आरोपी व्यक्ती न्यायालयासमोर उपस्थित होईल याची निश्चिती करून घेण्यासाठी पुढील शर्ती लादता येतील.

त्यात पुढील बाबींचा समावेश असेल -

अ) आरोपीला कौटुंबिक हिंसाचाराची धमकी देण्यास किंवा तो करण्यास प्रतिबंध करणारा आदेश;

ब) आरोपीला बाधित व्यक्तीला सतावणे, दूरध्वनी करणे किंवा कोणत्याही प्रकारे संपर्क साधणे यास प्रतिबंध करणारा आदेश;

क) आरोपीला बाधित व्यक्तीचे निवासस्थान किंवा ती जाण्याची शक्यता असलेले ठिकाणी रिक्त करण्याचा किंवा त्यापासून दूर राहण्याचा निदेश देणारा आदेश;

ड) दारूगोळा, हत्यारे किंवा इतर कोणतीही घातक शस्त्रे बाळगण्यास किंवा त्यांचा वापर करण्यास मनाई करणारा आदेश;

ई) मद्य किंवा इतर गुंगीकारक औषधीद्रव्ये यांचे सेवन करण्यास मनाई करणारा आदेश;

फ) बाधित व्यक्तीचे संरक्षण, सुरक्षा व योग्य साहाय्य यासाठी आवश्यक असलेले इतर कोणतेही आदेश.

१६) बाधित व्यक्तीला आसरा :

१) बाधित व्यक्तीकडून विनंती करण्यात आल्यावर संरक्षण अधिकारी किंवा सेवा पुरविणारा आश्रयगृहाच्या प्रभारी अधिकाऱ्याला कलम ६ अन्वये अर्ज करण्यात येत आहे असे स्पष्टपणे नमूद करणारी कलम ६ खालील लेखी विनंती करू शकेल.

२) संरक्षण अधिकारी जेव्हा पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेली विनंती करील तेव्हा त्याच्यासोबत कलम ९ अन्वये किंवा कलम १० अन्वये नोंदणी केलेल्या कौटुंबिक घटनेच्या अहवालाची प्रत असेल.

परंतु असे की, या अधिनियमाखालील बाधित व्यक्तीला तिने आश्रयगृहात आश्रय मिळण्यासाठी विनंती करण्यापूर्वी कौटुंबिक घटनेचा अहवाल नोंदवला नव्हता एवढ्याच केवळ कारणावरून आश्रयगृहात आसरा देणे नाकारता येणार नाही.

३) बाधित व्यक्तीने तशी विनंती केली असेल तर आश्रयगृह बाधित व्यक्तीची ओळख आश्रय गृहात उघड करणार नाही किंवा जिच्याविरूध्द तक्रार करण्यात आली असेल तिला ती कळविणार नाही.

१७) बाधित व्यक्तीला वैद्यकीय सुविधा :

१) बाधित व्यक्ती किंवा संरक्षण अधिकारी किंवा सेवा पुरविणारे यांना वैद्यकीय सुविधांचे प्रभारी असणाऱ्या व्यक्तीकडे कलम ७ अन्वये लेखी विनंती

त्यामध्ये कलम ७ अन्वये अर्ज करण्यातयेत आहे असे स्पष्ट नमूद करून अर्ज करता येईल.

२) संरक्षण अधिकारी असा अर्ज करील त्याबाबतीत, त्याच्यासोबत कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनेच्या अहवालाची प्रत जोडण्यात येईल.
परंतु असे की, या अधिनियमाखालील बाधित व्यक्तीने कौटुंबिक घटना अहवाल वैद्यकीय साहाय्यसाठीचा किंवातपासणीसाठीचा अर्ज वैद्यकीय सुविधेकडे पाठविण्यापूर्वी केलेला नाही याच केवळ कारणासाठी तिला वैद्यकीय साहाय्य वैद्यकीय सुविधेकडून नाकारले जाणार नाही.

३) कौटुंबिक घटना अहवाल पाठवला नसेल तर वैद्यकीय सुविधेची प्रभारी व्यक्ती नमुना एक भरील आणि तो स्थानिक संरक्षण अधिकाऱ्याकडे पाठवील.

४) वैद्यकीय सुविधासंस्था वैद्यकीय तपासणीच्या अहवालाची एक प्रत बाधित व्यक्तीला मोफत देईल.

★★★

टिप :

या कायदा व नियमांअंतर्गत विविध अर्जांचे विहित प्रपत्रांचा संच खालील प्रमाणे वेगळा प्रकाशित करण्यात येत आहे.

नमुना एक : कलमे ९ (ब) व ३७ (२) (क) खालील कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनेचे प्रतिवृत्त.

नमुना दोन : कलम १२ खालील दंडाधिकाऱ्यांकडे अर्ज.

नमुना तीन : कलम २३ (२) खालील शपथपत्र

नमुना चार : बाधित व्यक्तींच्या हक्कासंबंधीची माहिती.

नमुना पाच : सुरक्षा योजना.

नमुना सहा : कलम १० (१) खालील सेवा पुरविणाऱ्यांच्या नोंदणीचा नमुना

नमुना सात : कलम १३ (१) खालील उपस्थित राहण्यासाठी नोटीस.

★★★